

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

М СУЛТОНОВА

ЁЗУВЧИ УСЛУБИГА ДОИР

(ОЙБЕК, А. ҚОДИРИЙ, А. ҚАҲҲОР
ВА С. АҲМАД ПРОЗАСИ АСОСИДА)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
Т О Ш К Е Н Т — 1973

А. Қодирий, Ойбек ва А. Қаҳҳор асарлари материаллари асосида ўзбек совет прозасининг тасвирий воситалари тадқиқ қилч-нади. Автор ҳозирги замон ўзбек прозаси тасвирий воситаларининг бойиш ва равнақ топиш системасини унда социалистик реализм-нинг вужудга келиши билан боғлайди.

Китоб адабиёт ўқитувчиларига, филология факультетларининг студентларига, шунингдек, ҳозирги замон адабиётшунослиги проб-лемалари билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
филология фанлари кандидати *Ф. МУМИНОВ*

Султонова М.

Езувчи услубига доир. Т., «Фан», 1973.
, б. (ЎзССР ФА А. С. Пушкин номли Тил ва ада-биёт ин-ти.)

Султанова М. Вопросы стиля.

8Ўз

0722-035
С $\frac{0722-035}{355(06)-73}$ 108-73

КИРИШ

Услуб ниҳоятда мураккаб ва кенг маънодаги тушунча бўлиб, у ёзувчи ижодидаги ғоявий-бадий хусусиятлар бирлиги, унинг дунёқарашини ифодаловчи поэтик тафаккур мевасидир. Шу билан бирга, услуб ёзувчининг ғоя, характер, тема, тил каби бадий компонентлар яратишдаги маҳорати, талантининг натижаси бўлиб, эстетик категориялар тушунчасига киради. Шу маънода ҳар бир ёзувчининг ўзга бир ёзувчига ўхшамаслиги, унинг адабиётдаги мустақил овози мазкур адиб услубини белгилашга хизмат этади. Айни чоқда ёзувчининг ҳаётни тадқиқ этишдаги ўзига хос йўли — ҳаётни қандай кўради ва уни қандай тушунтиради; нимани тасқиқлайди-ю, нимани инкор этади — шуларнинг ҳамма-ҳаммаси услуб доирасига киради. Қисқаси, ёзувчи услуби — бу метод, маҳорат билан ҳам, традиция ва новаторлик билан ҳам, асар асосига олинган ҳаётий материал билан ҳам, қолаверса, асар ғоясини очувчи барча бадий компонентлар яратишдаги ёзувчининг ўзига хослиги билан ҳам изоҳланади. Ёзувчилар ижодидаги бир хил хусусиятларнинг адабиётдаги умумлашган кўриниши мазкур адабиётдаги услублар бирлигини ва ранг-баранглигини келтириб чиқаради.

Шунинг учун ҳам ёзувчи услубини характерлаш, адабиётдаги услублар йўналишини аниқлаш ҳамisha маҳорат масаласи бўлганлигидан доимо адабиётшуносликнинг диққат-эътиборини тортиб келади. Услуб тушунчасининг ниҳоятда кенг маъно касб этиши эса унинг атрофидаги баҳсларнинг давом этишига олиб келади.

Кўринадики, услуб фақат ёзувчининг индивидуал почерки ёки адабий приёмлар йиғиндиси эмас, балки анча кенг маънодаги эстетик категорияга киради.

Шунинг учун ҳам биз мазкур китобчада услубга доир барча масалаларни қамраб олиш имкониятига эга бўлмаганлигимиздан фақатгина портрет ва пейзаж яратишдаги ёзувчи маҳорати, персонаж тили ва ёзувчининг қаҳрамонга муносабати каби айрим масалаларнигина ўрганишни мақсад қилиб қўйдик.

Ана шу масалаларни ҳал этишда А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор ва С. Аҳмад каби санъаткорларнинг асарлари текшириш объекти қилиб олинди.

ПОРТРЕТ

Бошқа бадий-тасвирий воситалардек портретнинг ҳам асарда ўз ўрни ва вазифаси бор. Портретга ажратилган ўрин, юкланган вазифа — ҳаммаси ҳам бир мантиққа, маълум бадий қонунга бўйсундирилган бўлиши шарт. Портрет ўз-ўзича, ўз ҳолича, ҳамма нарсадан устун туриши, умуман асар йўналиши билан боғланмаслиги мумкин эмас. Унинг ўрнини ҳам, вазифасини ҳам асосан ёзувчи белгилайди. У истаса, қаҳрамон характерини чизишда портретга етакчи ўрин ажратади. истаса, портретга бутунлай эътибор бермайди. Бу ёзувчининг стили — у ё бу бадий приёмга мойиллиги билан ҳам изоҳнади. Лекин автор «ихтиёри» ҳам маълум даражада нисбий, тарихий тушунча: ҳеч вақт асарда портрет ўз-ўзича, вазифасиз бўлмайди. Вазифа ҳам ҳар бир даврда, ҳар санъаткорда бир хил бўлган эмас.

Кишининг ташқи қиёфаси (тор ва кенг маънода) севги-муҳаббат, тарбия, одат ва ахлоқ масаласи каби нисбий тушунча бўлиб ҳар бир даврнинг, ҳар бир халқнинг, миллатнинг: ҳар бир ёзувчининг ўз қарашлари, тушунишлари бор. Бу кунги тушунилган портрет тасвирига келгунча катта тараққиёт босқичидан ўтилди. Юнон санъати, Уйғониш даври адабиётининг ҳам ўзига хос қарашлари, гўзаллик критерийси, тушунчаси бўлган, инсон кўренишига бўлган муносабат ўз даври талабларидан келиб чиққан. Бошқача қилиб айтганда, инсон ва унинг қиёфаси ўз даврининг ифодачисига айланган.

Бир неча йиллардан бери томошабинларга манзур бўлиб келаётган француз киноартисти Жан Марэнинг ўзи ҳақида айтганлари юқоридаги фикрга характерли далилдир.

«Назаримда, менинг ташқи қиёфам даврнинг ўткинчи, ўзгарувчи ва ноаниқ дидига мос тушди ва давр уни қандайдир бир вақт орасида қайд этиб, унга сайқал бер-

ди. Бошқа бир замонда у мени рад этиши эҳтимолдан ҳоли эмас»¹.

Ҳозир ҳам турли савияда, тараққиёт босқичида бўлган халқнинг гўзаллик тушунчаси турличадир.

Рус адабиётида яратилган ажойиб гўзаллар орасида холлик аёлни учратмаймиз — хол руслар учун чиройлилик белгиси бўлмаган. Худди шунингдек, «Ой образи на рус фольклориди ва на рус классик поэзиясида гўзаллик рамзи сифати кўринади»². Шунинг учун биз бирор гўзал юзининг ойга ўхшатиш тасвирини рус ёзувчилар ижодида деярли учратмаймиз.

Ҳозир Африкада яшовчи баъзи қабила аёллари орасида баданни куйдириб турли шакллар чизиш гўзаллик саналади.

«Юз ва баданни ранг-баранг бўяш, баданни тилиб безак тушириш, ғалати соч кўринишлари ва тақинчоқлар бизларга ғайри табиий туюлади, уруғчилик жамияти аъзолари учун эса ҳақиқий гўзаллик ана шуларда намоён бўлади...»³.

Инсон доимо гўзалликка интилган, ҳамма нарсдан гўзаллик ахтарган. Санъатда, адабиётда инсон гўзаллиги, аёл гўзаллигини куйлаш, тасвирлаш, айниқса, Шарқ халқларида юқори чўққига кўтарилган. Халқ ижодида, фольклорда ёр гўзаллиги, ҳаммани ҳайратга солувчи чиройи масаласи алоҳида, таърифларга сазовор бўлган. Шарқ классикларининг, Навоий асарларини ўқиганимизда ёрнинг ташқи қиёфаси тасвирини биринчи даражада қўйилганини кўриш қийин эмас. «Ёрнинг гўзаллигини мақташ, унинг бевафолигидан зорланиш, севгисига содиқлик ғазалнинг доимий темаси бўлиб, адабиётда авлоддан-авлодга ўтиб келар эди»⁴. Навоийга, умуман Шарқ поэзиясига хос анъаналардан бири—ёрнинг ташқи гўзаллигини идеаллаштириш масаласидир. Ёрнинг холи, сочу, кўз ва қошлари, оғзи, киприги тасвири Навоий ғазаллари тематикасининг характерли хусусияти бўлган.

¹ И. Янушевская, В. Демьян, Жан Марэ, Человек, актер, миф, маска, 1969, М., Изд-во «Искусство», стр. 6.

² История русской литературы Узбекистана, Ташкент, Издательство «Фан», 1967, стр. 162.

³ Эътиқод, кийим-бош, гўзаллик, «Фан ва турмуш» журнали, 1969, № 9, 22—23-бетлар.

⁴ А. Ҳайитметов, Навоий лирикаси, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1961, 171-бет.

Шоирнинг ҳол темасига бир неча бор қайтгани ва бу унинг сеvimли образларидан ҳисоблангани маълум. Навоий ўз дostonларидa Лайли, Ширин ва Дилоромлар ҳуснини таърифлашда шундай сахийлик кўрсатганки, уларнинг ошиқлари Фарҳод ва Мажнунлар ўз маъшуқалари билан учрашганларида ҳушларини йўқотганлар. Классик традицияга кўра, «Ёр образининг биринчи специфик хусусияти ва энг муҳим томони унинг гўзаллигидир. Шу гўзаллик ёрнинг энг асосий мазмунини ташкил этади»⁵. Табиат яратган реал гўзал нарсалар ёр олдида хижолатланганлар.

Шундай позициядан келиб чиқиб, санъаткор ҳушламаган — ўзида ёмонликни мужассамлаштирган персонажлар ўта хунук, кўринишда инсонга хос бўлмаган қандайдир чизиқларга эга бўлган. Ёсумон, Ялмоғиз кампир типдаги бу традицион образларни халқ дostonларида, классиклар асарларида учратамиз.

Классиклар асарларидаги «ёр образининг ғоявий моҳиятини унинг ташқи гўзаллиги орқали очишга»⁶ бўлган интилишини биз шу анъаналарда тарбияланган Абдулла Қодирий асарларида ҳам кўрамыз. Бундай бўлишининг ўз тарихий сабаблари, чуқур илдизлари бор, албатта. Чунки Абдулла Қодирий янги даврда ўзбек адабиёти тарихида биринчилардан бўлиб, ҳозирги маънода тушунилган замонавий прозага мурожаат этар экан, даставвал ўз адабиёти традицияларига суянган.

Абдулла Қодирий ижодига романтик руҳ суғорилган ўзбек, умуман Шарқ классиклари асарларининг таъсири катта бўлган. У янги давр муҳаббат дostonини яратишни ўз олдига вазифа қилиб қўяр экан, унга ўтмиш анъаналар таъсири етакчилик қилиб туради. Абдулла Қодирий ижодида, шу жумладан, «Ўтган кунлар» да ҳаётни «кўтариб тасвирлаш», романтизм кучли экани текширувчилар томонидан қайта-қайта таъкидланиши бежиз эмас. «Романтик кўтаринкилик, айниқса бош ижобий қаҳрамонлар бўлган Отабек билан Кумуш образларида, уларнинг ўзаро муносабатларини тасвирлашда жуда кучлидир. Умуман, характерлар тасвирида ҳам Абдулла Қодирий кўпроқ романтик мактабга хос приёмлардан фойда-

⁵ Уша асар, 175-бет.

⁶ Уша асар, ўша бет.

ланади»⁷. Буни биз бадний-тасвирий воситалардан бўлмиш портрет яратишда киши кўринишига бўлган талабада ҳам кўрамиз.

Абдулла Қодирий яратган Кумуш портретини, унинг ташқи кўриниши тасвирини бир сўз билан қисқа қилиб айтиб бериш қийин. Чунки ёзувчи бу портретни «тасвирламаган», балки чизган. Ёзувчи идеали бўлган, унинг бутун фикри-зикрини банд этган Кумуш ташқи жиҳатдан шундай мукамалки, унга бирор қўшимча тасвир қўшиш ортиқча бўлур эди.

Кумуш образи шакл-шубҳасиз ўзбек прозаси кашфиётидир. Бу кашфиёт манбалари классик адабиётга, халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зуҳра» лари, «Чор дарвиш» лари, «Фарҳод ва Ширин» ва «Баҳромгўр» лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз»⁸. «Ўтган кунлар» романининг сўз бошисида унинг муаллифи томонидан айтилган бу сўзлар Абдулла Қодирий ижодини таҳлил қилишга, роман жанрининг шаклланиш манбаларини белгилашга, бу соҳадаги изланишлар ҳақида фикр юритишга ёрдам беради. Ҳозирги маънода тушунилган ўзбек адабий прозаси жанр сифатида фақат совет давридагина янги воқелик талаби билан шаклланган ва ривожланган. Лекин бутун бир жанр яратилишини фақат давр талаби билан, ёки бирор адабиёт таъсири билан боғлаш тўғри бўлмаса керак. Чунки Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» ининг дастлабки парчалари 1922 йилда эълон қилинган эди. Революция ғалаба қилганига энди 5 йилгина бўлган, рус адабиёти ҳали кенг планда ўзбек китобхоналарига етиб келмаган эди. Ўзбек прозасининг яратилиши ва шаклланиши тарихини кўрсатувчи манбалардан бири бой классик адабиёт ва бой халқ ижодидир. Абдулла Қодирий ижоди, асарлари бу фикрнинг тўғри эканини исботлашга бой материал бермоқда.

⁷ «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки», II том, Тошкент, 1962, 187-бет.

⁸ А. Қодирий, Ўтган кунлар, ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1958. Бошқа мисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

Абдулла Қодирий классиклар изидан кетиб — яхши одам чиройли, ёмонлар хунук деган қарашни қабул қилди ва асарларида тўла татбиқ этди. Кумуш ва Отабек севгилари Лайли ва Мажнунлар, Фарҳод ва Ширинлар каби бир-бирларини биринчи кўришларидан бошланди ва умрларининг охиригача давом этди, фожиали туғади. Абдулла Қодирий ўзбек халқининг яқин ўтмиши материалига мурожаат этар экан, илғор позицияда туриб, янги давр кишиси сифатида танланган материалига ёндашди, қаҳрамонлари кўринишига ҳам шундай муносабатда бўлди. Классиклар асарларидан илҳомланган Абдулла Қодирий улардан энг яхши томонларни ўрганди ва уларни ривожлантирди. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Кумуш Лайли ва Ширинлардаги мукамалликка эга. Лекин шу билан Кумуш улардан бошқача. Агар Лайли ва Ширинлар портрети — кўриниши гўзаллик чизиқлари билан мукамал таъминлаган бўлсалар (уларда аёлни чиройли қиладиган ҳамма нарса бўлса), Кумушда ҳам шундай белгилар — чизиқлар бор. Бу чизиқлар Кумушнинг «ўзиники», унинг индивидуал портретини ташкил қилган. Хулоса қилиб айтганда, у умуман чиройли эмас, балки конкрет ўзигагина хос портрет чизиқлар билан таъминланган. У чин маънодаги реалистик образдир.

Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонини обдан кўриб, бутун тавсилотлари билан эринмасдан чизади, персонажларнинг қалбига чуқур кириб боради. Уларнинг кундалик ҳаётлари, чуқур муҳаббатлари билан ўқувчи ҳамфикр, ҳамдард.

Абдулла Қодирий «Утган кунлар» романида ўзбек халқи ҳаётидан шундай бир даврни олдики, бунда аёл ҳусни, ташқи қиёфаси тақдирини белгиловчи асосий омиллардан эди. Феодализм ниҳоят авжига чиққан, инсон қадри пул, бойлик билан ўлчанган, унинг тақдири эса, айниқса аёл тақдири турли тасодифлар билан боғланган эди. Ҳукм сурган жамият аёлни, унинг ҳаракат доирасини чегаралаб қўйди, ундан ҳақ-ҳуқуқ билан бирга мустақил фикрлашни ҳам олиб қўйди, унинг инсониятга фойда келтириши мумкин бўлган қобилиятини инкор этди; ундан қилинадиган талаб ҳам кўп эмас эди. Жамият унинг вазифасини ҳам, бурчинини ҳам чегаралаб қўйди, уй ичидан чиқармади. Унинг учун бошқалар ўйлади, тақдирини бошқалар ҳал қилди. Хотин-қизларнинг

бурчлари шундай чекланган экан, ҳаётда уларнинг ақли ва қобилияти инobatга олинмас экан, ҳаётдан бутун чет-латилган экан, буларнинг ҳаммасини унинг ташқи кўриниши, уйдагиларга сўзсиз итоати тўлдириши керак эди. Кумушни Тошкентда кутиш маросими: ҳамма тўпланганлар марғилонли келиннинг таърифни эшитган, лекин ҳеч ким унинг хулқи-атворини, ақлини билмайди. Кумуш эшикдан кўриниши билан «кутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ҳанифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишладилар...» (306-бет). Шу ҳаракат жуда кўп маънони билдиради. Кумуш Зайнабдан чиройли, Зайнабнинг ҳаёти энди қандай бўлди экан? Кумуш фақат чиройли эмас, балки ақлли ва одобли. Бу фазилатлардан ҳали беҳабар бўлган Зайнаб қариндошларининг тинчлиги бузилишига асос — чиройлиликини ўзи катта фазилат деган тушунчанинг улар онгига мустаҳкам сингишида ҳамдир. Раъно («Меҳробдан чаён») тақдирини ҳам ҳусни ҳал қилай деб қолди. Худоёрга эшикма-эшик санғиб, қиз қидириб юрган аёлларга қизнинг чиройли бўлиши етарли эди. Бошқа ҳамма нарса — таланти, қобилияти, тарбияси бу асосий фазилатга — ҳуснга иловадек бўлиб кетаверади. Езувчи Кумуш ва Раънони чиройли қилиб тасвирлар экан, бу фазилатига уларнинг ўша давр кишиларига, аёлларига камдан-кам муяссар бўладиган олий туйғу — муҳаббат ҳам адо этади. Гарчи Кумушнинг муҳаббати бирмунча пассивроқ бўлса ҳам, бу туйғунинг унда пайдо бўлиши унинг ҳуснига ҳусн қўшади. Езувчи Кумуш тарбияси, яшаш шароитидан келиб чиқиб муҳаббат масаласида унинг фаолиятига активлик киритмаган.

Муҳаббат ор деб тушунилган у даврда бу туйғу ахлоқ қондаларига ёт бўлган. Ахир, Кумуш тасодифан кўриб севиб қолган йигитнинг ким эканлигини билиш у ёқда турсин, ўз кечинмалари ҳақида бирор кимсага оғиз ҳам очмади. Абдулла Қодирий пассив, тақдири ҳал бўлаётган вақтда ҳам бирор муносабат билдирмаган (кўз ёшларини қизларнинг турмушга узатилиши олдидаги табиий ҳолати деб қараш одат тусига кириб қолган) Кумуш ҳаракатларини маъқуллайди. Езувчи ўз қарашларини очиқдан-очиқ билдирмаган бўлса ҳам, Кумушга нисбатан, унинг ҳаракатларига — тасодифан кўриб хаёлини, қалбини, борлигини банд этган олий туйғуни яширишга

эътироз билдирмаслиги, буни давр камчилиги сифатида талқин қилмаслиги ёзувчини истаса-истамаса Кумуш тарбиясини маъқуллашга олиб келади. Чунки ёзувчи аёллардаги ҳаёни, одоб-иффатни улуғлар экан, бу тушунчаларга маълум даражада эскича назар билан қараган. Отабекчи? У ўз даврининг илғор кишиларидан— у оладиган хотинини кўриб, билиб уйланиш тарафдори. Лекин у ҳам ота-она орзуси деб иккинчи марта, ўзи истамагани ҳолда, уйланишга мажбур бўлади. Ёзувчи севимли, чиройли, ақлли қаҳрамони Отабекнинг иккинчи марта уйланишига қарши бўлса ҳам, унинг ота-онаси истагига қарши тура олмаганини, ўз сўзини ўтказа олмаганини ёқлайди. Отабек ҳам чиройли, ақлли йигит. У ҳам ўз даврининг фарзанди — қарашлари ўз даврига нисбатан прогрессив бўлмасин кўп масалаларда, чунончи ўз тақдирини ҳал қилишда ота-она орзусига тескари тура олмайди. Қаҳрамонлардаги пассивлик, ўз бахти ва саодати учун кураш, сўзини ўтказиш, орзуларини амалга оширишдаги маълум пассивлик давр билан, анъаналар билан боғланиб кетади. Отабекнинг бошқа иложи йўқ, ёзувчи Отабекнинг иккинчи уйланишига сабабчи бўлган онаси Ўзбек ойимни доим фош қилиб туради, унинг оналик ҳуқуқини сунистеъмом қилишини таъкидлаб туради. Шундай қилиб, гўзал Кумуш ва Отабекларнинг янада чиройли бўлишларини ёзувчининг уларни ўз даври фарзанди эканини таъкидлашида ҳам кўриш мумкин.

Романда асосий қаҳрамонлар ҳам ва бошқа персонажлар ҳам тасвирий йўл билан яратилади. Умуман, асарга хос характерли томон—ундаги воқеалар ҳам, қаҳрамонлар ҳам ёзувчини ҳикоя қилиши орқали яратилади. Бутун асар воқеаларининг берилиш тартиби, оҳанги мана шу принципга бўйсундирилади. Ёзувчи Отабекни воқеаларга аралаштирар экан (бу бошқа ҳамма образларга ҳам тааллуқли), аввал унинг кўринишини тасвирлайди: «...оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзли, келишган, қора кўзли мутаносиб қора қошли ва эндигина мурти сабз урган бир йигит!» (5-бет). Бундан кейин Отабекнинг портретига кўпда мурожаат этилмайди, лекин унинг кўркам эканлиги, бир кўрган одамга маъқул тушишлиги ҳақида гап кетади. Қутидорга ҳам, унинг оила аъзоларига ҳам Отабек маъқул тушади, лекин уларнинг кўзи билан Отабек портрети деталлаштирилмайди. Улар Отабекни, умуман, бутунлигича кўра-

дилар ва у кўрувчиларга маъқул тушади. Отабекларнинг тўйи куни «...маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб — тузук-тузук, куёвликка арзигундек, чаки чаккига тушмабди; олма-ю анор!» дейишдилар. Томда куёв кутиб ўтирган хотинлар орасида Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб синглиси ёнига тушди-да: «Офтоб, дарров исириқ ҳозирла, куёвингни ёмон кўздан ўзи асрасин!» деди. Қутидор эшик остида қўл қовиштириб меҳмонларни кутиб олади, ер остидан куёвига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб қўядилар» (55-бет).

Ёзувчи Отабекнинг ҳусндорлигини таъкидлаб турувчи муҳит яратади. У қаерда бўлмасин, ким билан бўлмасин, албатта воқеа марказида бўлади ва атрофдагилар эътиборини ўзига тортиб туради. Кумуш портрети ҳам ёзувчи томонидан чизилади. У воқеа марказига кирар экан, албатта ундаги чиройлилик белгиси таъкидланиб борилади. Кумуш қандай ҳолатда бўлмасин, қандай руҳий кечинмалар уни банд этмасин, барибир у гўзал. Ёзувчи Қутидор оиласи билан бирма-бир таништирар экан, навбат Кумушга келади. «Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турли томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жингалак киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўсиб кетган нафис, қийиқ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланганда, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўтирди. Сариқ рупоқ атлас кўйлакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтиргач, бошини бир силкитди-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб жонсиз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак Қутидорнинг қизи — Кумуш биби эди!» (27-бет). Бу ердаги тасвир «соф» эмас, балки ўқувчи уни биринчи марта ташқи кўриниши билан фикрини нимадир банд қилганидан хабардор. Кейинчалик маълум бўлишича, у ошиқ эди. Кўнглига муҳаббат ўтини ёққан, хаёлини ўғирлаган йигитнинг кимлигини билмайди, танимайди. Шундай қилиб, ёзувчи Кумушнинг кўксини муҳаббат қоплаган ҳолда асар воқеаларига олиб киради. Кўрини-

ши орқали, ҳолати орқали унинг ички кечинмаларига, хаёлини аллақандай нарсалар банд қилганига ҳам имо қилиб ўтади. Ёзувчи Кумуш кўринишини унинг ҳаракатида кўради.

Кумушнинг кўргулиги жуда кўп бўлди. Кўп руҳий кечинмалар Кумуш кўринишига таъсир этмай қолмас эди. У Отабекка узатилаётганини билмасдан кўп озор чекади: «Кўп йиғлаганликдан кўзлари қизарган, қовоқлари шишган, юзлари бўртган эди» (48-бет). Аммо бу ўзгаришлар унинг ҳуснини, латофатини бир зарра ҳам камитмади, балки «ўн қайта оширган»ини ёзувчи таъкидлайди. Чуқур руҳий кечинмалар Лайлини ҳам дардга чалиб қўйган бир вақтда Алишер Навоий унинг жуда ҳам гўзал бўлиб кетганлигини ажойиб мисраларда тасвирлаган эди.

Кумуш ташқи қиёфасининг тасвири унинг ички кечинмалари тасвири билан қўшилган вақтда А. Қодирий маҳорати ниҳоясига етади. Кумушнинг тўйи куни. Унинг ҳасратининг чеки йўқ. Ёзувчига Кумуш бахтининг асосий сабабчиси Отабек керак бўлиб қолади: «Нега десангиз, у келсин эди-да, севганини бир кўрсин эди» деб ёзувчи Кумуш ҳуснини унинг ҳолати билан тасвирлашга ўтади.

«Отабекнинг психологик ҳолатлари ҳар хил йўллар, чека воситалар билан бошқа шахслар қисмати билан қиёслаш (уста Олим ҳикояси), куй-музика воситалари билан тасвирланган бўлса, Кумушнинг психологик ҳолатлари бевосита йўллар билан ундаги портрет ўзгаришларни чизиш йўли билан акс эттирилади»⁹.

Абдулла Қодирий маҳоратининг «сири» шунда ҳамки, у ҳар бир характер ва образнинг моҳиятидан келиб чиқиб унга мос келадиган тасвирий воситалар танлаган.

Отабек ўз ташвишларига берилиб, уйда ўтирмайди, нималар биландир банд бўлади, қаерларгадир боради, кимлар биландир учрашади. Бу жиҳатдан ҳам Кумушга қийин. Дардини ичига солади, бу эса унинг кўринишига таъсир этмай қолмайди.

Кумуш қисқа умр кўрди, лекин шу қисқа умр турли кечинмалар билан тўлди. Севгани билан энди топишиб бахтли бўлган Кумуш, хиёнат натижасида Отабекдан ажратилади. «Ўрта эшикдан Кумушбиби кўринади. Бу-

⁹ М. Қўшжонов, Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1966, 60-бет.

рунги тўлалиги кетиб, озғинланган ва лекин бу озғинлик унинг ҳуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатган. Камон қошлари ортиқ мавж уруб ўзини кўрсатган, бир оз бота тушган шаҳло кўзлари тагин ҳам тим қоралик, тагин ҳам нурлилик касб этган эдилар. Бу кунги совуққа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиги кишининг ҳасадини орттириб, нафис бағбақаларини ўпиб ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шаҳло кўзлар бурунгидек ўйнаб турмас ва сўнг чекидаги бир оғирлик билан ҳаракатланар эди. Бир томондан қараганда оғирлик-да унга бир олийлик, улуғворлик бағишлагандек» (205-бет). Кумуш билан боғлиқ бўлган воқеаларда унинг ҳусни албатта қандай йўл билан бўлмасин таъкидланади. Икки йиллик айрилиқ ниҳоясига етай деб қолди. Кумуш Отабекдан хабар топди. «Шам қаршисида қизарган шаҳло кўзлари, ёш билан синган жингалак киприклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни аллақандай бир ҳолга қўйган эдилар» (258-бет). Езувчи Кумуш ҳаракатида, қарашларида рўй берган ўзгариш маъноларини тасвирлаб ўтирмайди, балки қандайдир ифодаси қийин бўлган бир ҳол эканини таъкидлайди: «Кумушнинг кўзида бир турли ғилтиллаш бор эди» (366-бет). «Айтинг ҳозир! деди ва жоду кўзини аллақандай ҳолатга қўйди» (317-бет). Хулоса қилиб айтганда, Кумуш нима қилмасин, қай кайфиятда бўлмасин, у чиройлик. Унинг кўринишида рўй берадиган ҳар бир «ҳаракат» ҳам катта мазмун билан, кўтаринкилик билан таъминланади. Кайфиятида содир бўлган оний ўзгаришлар ҳам юзида, юз ҳаракатларида, кўзларида акс этиб туради. Отабекнинг навбатдаги Марғилонга келишидан мақсад ота-онасига берилган ваъдани бажариш — иккинчи уйланишга розилик олиш эди. Кумушнинг «ер остидан секингина бир кулиб» боқиши «Отабекда ажиб бир инқилоб ясаган эди... Кумушнинг ёлғиз шу бир кулиб қараши» Отабекнинг бундан кейин Тошкентга бормаслик, ота-оналарининг орзуларини амалга оширмаслик қарорига келтирди. Езувчи кулиб боқиш мазмунини таҳлил қилмайди. Буни Отабекка қилган таъсиридан ўқиб олиш мумкин.

Асардаги ҳамма ижобий қаҳрамонлар чиройли, ёқимли қилиб тасвирланган. «Мирзакарим исмли қирқ беш-эллик ёшлар чамасида, қора қош, қора кўз, кўркама юз, яхшигина кийинган бир киши...» (12-бет). «Танчанинг икки биқинида икки хотин—булардан биттаси ичидан атлас

куйлак, устидан одми хонатлас гуппи кийган, бошига оқ даканани хом ташлаган, ўттиз беш ёшлар чамали гўзал, хушбичим бир хотин. Юзидан мулойимлик, эрига итоат—тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин Қутидорнинг рафиқаси—Офтоб ойм» (26-бет). Юсуфбек ҳожи ҳам «...тўла кўркам юзли, катта малла кўзли, узун мош-гурунч соқолли мулланамо бир зот...» (79-бет).

Романдаги Қумушдан кейинги чиройли аёл Саодатдир. Биз юқорида қаҳрамонлар портретини асосан ёзувчи томонидан чизилишини таъкидлаб ўтган эдик. Саодат образи тасвирида эса бу принцип ўзгаради. Ёзувчи асар воқеасига Саодатни уста Олим ҳикояси орқали олиб киради. Асарда Саодат ўз-ўзича эмас, балки уста Олим ҳаётида ўйнаган роли билан аҳамиятли. Саодат уста Олим қарашлари, муносабатлари таърифи орқали талқин этилади. Объектив жиҳатдан Саодат уста Олим таърифлаганичами, йўқми буни тасдиқлаш шарт эмас. Саодатни биринчи марта кўрган уста Олимга у маъқул тушади, нимаси биландир унга таъсир этади. «...қизнинг гуноҳсиз ўйнаб турган қора кўзлари, қизил олмадек тарам-тарам юзлари» кўз ўнгида туради; «..унинг қошини, кўзини, тусини, қўғирчоқдек қаддини» эсидан чиқара олмайди. Саодатда бу чизиқлар бор бўлганми, бу аҳамиятсиз. Ҳамма гап уста Олим Саодатни шундай кўрганида, шундай эслаб қолганида. Биз шуни тўғрилиқга ишонамиз. Бу портрет ниҳоят субъектив, кўрувчида шундай таассурот қолдирган. Уста Олим ҳаёти, унинг севги достони Отабекка кучли таъсир этади. «Отабек эртаги намозга турганда кўзи Шамшодбекнинг базмидан азонда қайтиб келиб, донг қотиб ухлаб ётган Сайфига (Саодатнинг укасига) тушди. Ўн беш ёшлар чамасида бўлган бу йигит ўзининг ўткир ҳусни билан Саодатдан хабар берар эди» (199-бет). Отабек шу билан уста Олим томонидан тасвирланган Саодат портретининг объективлигини таъкидлагандек бўлади. Уқувчи Саодат билан фақат уста Олим орқали танишишига қарамай, уни севиб қолади, уни уста Олим таърифлагандек деб билади. Бу ҳам ёзувчининг яхшилар чиройлик деган умумқарашидан келиб чиқади. Саодат билан уста Олимнинг севгиси, Саодатнинг устага бўлган чексиз муҳаббати, содиқлиги устага унинг чиройлик бўлишини таъминлаган. Бировга яхшилик қилувчи ўзига нисбатан муҳаббат уй-

готувчи аёллар (ё йигитлар) хунук бўлмайдилар. Уларнинг қалблари бунга йўл қўймайди.

Езувчи хуш кўрмаган, Кумуш ва Отабек бахтларини поймол қилган кишилар асарда ўзларининг хунуклиги, қандайдир қўпол, беўхшов ҳаракатлари, чизиқлари билан ўқувчида нафрат уйғотадилар. Табиат яратган кўринишга (унга одамнинг ўзи айбдор эмас) уларнинг қилиқларидаги, гапларидаги ўхшовсизлик, ёқимсизлик, ичиқоралик қўшилиб бир бутун ҳолда умумий бир таассурот қолдиради. Отабекнинг душмани Ҳомид: «узун бўйли, қора, чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол, ўттиз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди» (6-бет). Езувчи портретнинг объектив тасвирини бериб, охирида умум ҳукмини чиқаради. «...Унинг тусидан йиртқиқлик, бир гуноҳсизнинг устига ҳужумга ҳозирланган ваҳшийлик белгилари кўрилуру эди» (60-бет). «Ўзининг қиёфасига яраша кўрқинч йўллар излар» эди у (59-бет).

Езувчи воқеалар давомида «худо яратган» қиёфани ўзгартиришда инсоннинг ички мазмуни ҳам катта роль ўйнашини кўрсатади. Ҳомид ниятларининг ифлослиги ташқи қиёфасига ҳам таъсир этган бўлиб, унинг юзида акс этиб туради.

Ҳомид режаларини амалга оширишда унга ёрдам берган «Жаннат ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар, деярли теп-текис, кўзи қоққан қоziқ ўрнидек чуп-чуқур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди» (164-бет). «Йигит отини тут ёғочига боғлаб, уйга томон юрган ҳам эдики, бурчакдаги хароба уйдан ўзини тузатиб, ўқувчининг Қутидор ҳовлисида кўргани, пакана хотин гўё оналарнинг «зиёндоз алвасти» ларидек хунук қиёфатда йигитга қараб югуриб кела бошлади» (171-бет). Бу хотиндан туғилган ўғил қаёққа борар эди. «Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сариқ танли, укиннинг кўзидек чақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзли, юзига парчинлангандек юза (пучуқ) бурунли, манглайи қанча ташқарига ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкарига кетган, қисқаси, вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ эди» (170-бет).

Энди Зайнабга келайлик. Зайнаб ҳам ўз даври қизлари сингари эрга кўрмасдан, танимасдан тегди. У эри Отабекни севиб қолди. Нима қилсин? Унда нима айб.

Бундай қараганда Зайнабни кўпда айблаб ҳам бўлмайди. Лекин ёзувчи Зайнабни маъқул кўрмайди. Чунки у ўз тақдирига тан бериб, эри ва Қумуш муҳаббатларидан «илҳомланиб», уларга шароит яратиб бермайди. У эрини рашк қилади, нима бўлса ҳам уни ўзи билан сақлаб қолгиси келади. Агар ёзувчи Отабекнинг иккинчи марта уйланишига Қумушнинг розилик беришини унинг фазилати сифатида таъкидласа, Зайнабнинг Отабекка бўлган муҳаббатига ғайирлик қилади. Зайнабга нисбатан бўлган ёзувчидаги мураккаб муносабат унинг ташқи қиёфасини тасвирлашга ҳам таъсир этган. Лекин ёзувчи Зайнабни хунук қилиб ҳам беролмайди. Чунки бундай қилиш воқеалар мантиғига тўғри келмас эди. Ўзбек ойим ягона ўғлига қиз қидирар экан, албатта кўринишига бефарқ қарамаслиги ўз-ўзидан маълум. Шундай экан, Зайнаб кўринишига бўлган муносабатда маълум мураккаблик келиб чиқади.

«Ўтган кунлар» Абдулла Қодирийнинг, умуман ўзбек совет адабиётининг биринчи йирик прозаик асари эди. Шунга қарамай, у жуда муваффақият қозонди — ўзбек адабиётининг классик асарига айланди.

Катта тажриба орттирган ёзувчи бир неча йилдан сўнг «Меҳробдан чаён» асарини яратди. «...Менимча, «Меҳробдан чаён» «Ўтган кунлар» га қараганда китобхон қўнглига яқинроқ ўтиргандек,—деб ёзади «Меҳробдан чаён» нинг ёзилиш тарихидан» мақоласида Ҳ. Қодирий,—ва унинг сабабларини «Меҳробдан чаён» да баъзи жиҳатлардан сарбошлик, жиддийлик сезилса, муаллифда ўсиш, камолот кўрилса ажаб эмас...»¹⁰ деб билади. «Меҳробдан чаён»нинг бутун мундарижаси ёзувчи ўз дунёқарашида ва тарихий тасвир этишда бир неча поғона баландга кўтарилганлигини намойиш этади»¹¹. Абдулла Қодирий ижодида реализм янада чуқурлашганидан далолат берувчи бу асарида портрет яратиш масалаларида ҳам ёзувчи позициясида бирмунча «прогрессив» томонлар кўринди. Бизнингча, «Ўтган кунлар» да эртакнамо элементлар бор эди. Отабек ва Қумуш севгиларида романтик бўёқ, ҳис-ҳаяжон жуда кучли эди. Ёзувчи аввалгидек чиройлилиқни киши фазилатига қў-

¹⁰ «Шарқ юлдузи», 1968, № 2, 174-бет.

¹¹ И. Султонов, Абдулла Қодирий ижоди ҳақида, «Ўтган кунлар», Тошкент, Ўз адабийнашр, 1958 17-бет.

шади, лекин ижобий қаҳрамонлардаги бу фазилатларни яна бошқа томонлар билан бойитади. Кумушга (агар у ўзининг пассивлиги билан янада гўзал бўлган бўлса) қараганда Раъно анча прогрессив—актив образ. Унинг дунёқараши, атрофидаги воқеаларга, одамларга, қолаверса Анварга бўлган муҳаббатиде пассивлик йўқ. Бошқача қилиб айтганда, бир давр фарзандлари Кумуш ва Раъно образларида қандайдир умумийликдан ташқари, Раънода тийранлик, «ҳаётга» яқинлик сезилади. Раънонинг гўзаллиги унинг бошқа фазилатларини босиб кетмайди, етакчи ўринга кўтарилмайди. Раъно шоира қиз, отасига ўз даври қизлари каби тўла итоатли. Лекин шу билан бирга отаси характеридаги камчиликларга объектив қарай билади. Ва, ниҳоят, Раъно ўз тақдирига пассив қараб турмасдан, Анварни йўлга солиб бирга шаҳардан қочиб кетади. Ёзувчи Раъно фазилатларининг кўплигини тасвирлаш билан «овора» бўлиб, ҳа деб унинг портретини (Кумуш сингари) чиза бермайди. Ахир, Раъно ўз даври учун катта жасорат кўрсатган қиз-да. «Жасур қиз» деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ҳайвоний нстагига қарши биринчи кўтарилиш эди»¹² (206-бет). Демак, Раънода ҳуснига ҳусн қўшадиган, ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайдиган жасорат бор эди (Бу ерда Раъно ва Кумуш образларини портрет аспектида солиштириб, Раъно образини Кумушга қарама-қарши қўйиш ниятимиз йўқ. Кумуш Абдулла Қодирийнинг, шунингдек ўқувчининг ҳам севимли образи. Бу билан биз ёзувчи дунёқарашидаги ўзгариш, унинг ижодидаги реализмнинг тобора чуқурлашиб боришини таъкидламоқчимиз). Моҳирлик билан аниқ чизилган Раъно кўриниши унинг ниҳоятда гўзал эканлигини кўрсатади. Ёзувчи Раъно портретини чизар экан, унинг ҳақида ўқувчи тасаввурини янада бойитиш мақсадида тасвирни майда деталлардан бошлайди. «Бизнинг ўзбекларда, айниқса, Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кестириб сариқ, деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз қўпол тушмаса,

¹² А. Қодирий, Мехробдан чаён, Тошкент, ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти (бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган).

бу гўзал қиз, оч раъно гулнинг тусида ёки оқ-сарик тусда яратилган эди. Аъзода ўсган тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўлади. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш, Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўрилади: мудавварга мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда, қораликдан бошқача яна бир турли қизғиш нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётган икки қилич орасини нафис бир қўйилиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориги қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ойкулча ҳам деб бўлмас; кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Соchlари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллари орқа-ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқаликнинг ўртаси, дўндиқ бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари; ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Қўқондагина эмас, умуман Фарғонанинг куйларга қўшилиб мақталатурғон гўзалларидан эди» (20—21-бетлар). Бу ерда портретга ёзувчи муносабати ҳам, ўхшатишлар, солиштиришлар орқали унинг ниҳоят реал эканини таъкидлаш ҳам бор. Ёзувчи Раъно кўринишидан олган таассуротини чизган дейиш тўғри бўлса керак. Кумуш портрети ҳам «ҳаракатда» берилган эди. Раънода эса ҳаракат кучайган—Раъно ҳолатига қараб унинг кўринишида рўй берадиган ўзгаришлар доим ҳисобга олинади. Раънонинг Кумушга ўхшаб ҳамма ҳолатларда чиройли экани тасвирланади. Хонга узатилишини эшитган Раъно ўзгариб қолади. «...икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиш аломати бор эди». «Шу дудама фалокат бир неча кун ичида Раъно гулини сўлита ёзди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхтадилар» (194-бет).

Анвар ҳам Отабекка ўхшаш келишган йингит: у шоиртабиат бўлганлигидан Отабекка нисбатан позикроқ «қора чивиқ беқасамдан ипак тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндиқ ва кўркем кўринар эди. Қора сурмали кўзини» (28-бет) ёзувчи бир неча марта таъкидлайди. Анвар кўриниши ҳақида бир неча

марта турли муносабатлар билан гапирилади, ёзувчи унинг махсус батафсил портретини яратмайди. Анварнинг ҳушмуомалалиги, ақли, одоби ҳақида у билан муомалага киришган одамлар таассуроти орқали ўқувчи хабардор бўлиб туради. Анвар портретини озми-кўпми объектив баҳоловчи ва «кўрувчи» сарой хонимларидан бири Нозикдир. «..Сурма қўйгандек оху кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлови, Розия хонимниқидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашганки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдик» (124-бет). Эркак кишига бундай чиройли бўлиш муҳим фазилат бўлмаса ҳам саройда қўпол муомалали хон ва хонзодалар қуршовида яшаган Нозик учун Анварнинг жуда ҳам маъқул тушиши—ундаги ҳайратомуз таассурот табиийдир. Анвар шоир табиатли, нозик дидли (ҳовлини турли гуллар билан безаган) йигит. Ундаги бу фазилатлар уни ҳаётдан узиб қўймайди, балки доим кундалик ҳаёт гирдобиди бўлишга, бошқаларга ҳамдард, ҳамнафас бўлишга ундайди, бошқача қилиб айтганда, унинг муҳаббат тўла қалби инсонга яхшилик қилиш истаги билан яшайди. Анварнинг мана шу маънавий гўзаллиги ташқи портрети билан қўшилган ҳолда уни янада мукамал қиладди. «Ўтган кунлар»да Абдулла Қодирий воқеаларга персонажни олиб кириши билан, биринчи навбатда, унинг портретини тасвирлар эди. Бу портретга қараб персонажнинг асар воқеаларида ўйнайдиган ролини белгилаш мумкин эди. Ёзувчи «Меҳробдан чаён»да яхшиларни чиройли, разилларни хунук қилиб бериш йўлидан бормайди. Энди яхшилар ичида хунуклар, «ёмонлар» ичидан истараси иссиқлар ҳам кўрина бошлайди. Асарда Солиҳ махдум образига анча катта ўрин ажратилган. Ёзувчи аввал Махдум ҳаёти, хулқ-атвори ва бошқа хислатлари—характер чизиқлари билан ўқувчини обдан таништириб бўлгач, «Махдум бўйчан, ола гўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиқ бир домла эди. Еши эликдан ошган, соч ва соқолида бирмунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашганда, айниқса бир нарсадан таажжубланганда, сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўсган соқолини тутамлаб ўнг кўзнини бир оз қисиб қарар» (17-бет) эди, деб тасвирлайди. Махдум асарда анча мурраккаб шахс, унда «яхши» ва «ёмон» томонлар кўп. Шунинг учун бўлса керак, ёзувчи унга нисбатан «объектив»

бўлишга ҳаракат қилади. Унинг истараси иссиқлигини тан олишга мажбур бўлади. Езувчи Нигорхоним портретини ҳам шундай йўл билан яратади. Аввалига Нигорхоним ҳаёти, Махдум билан турмуш қуриш тарихи билан таништиргач, «Нигор ойм қисқа бўйли, pista пўчоқ, тарғил кўзли, зарча танли; юзидаги онда-сонда чечак ўринлари бўлмаганда, ҳусндор бир хотин эди» (19-бет) дейди. Нигорхоним ҳам Офтоб оймга ўхшаб ҳуш кўрган образлардан. Абдулла Қодирий идеали бўлмиш бу аёллар ўз ақли, фаросати, вазминлиги, майин табиасти ва эрларига тўла итоати билан автор эътиборида бўлган. Езувчи буларнинг ҳуснларини батафсил тасвирлаб, таъкидлаб ўтирмайди. Лекин уларга бўлган ҳурматини асар руҳига сингдириб юборади. Езувчи ўз манфаатидан бошқани ўйламовчи, бу йўлда ҳар қандай разилликка тайёр кимсалар портретини яратар экан, улардан табиий камчиликлар ахтармайди (ҳар ҳолда одамлар онадан хунук туғилганига айбдор эмаслар), ўзларидан «ўтган» камчиликларга урғу беради. Яъни ўз ихтиёрлари билан ўзларини турли оҳангга солган одамларга ўқувчи диққати тортилади. Масалан, пала-партиш овқат еб, беўхшов семириб кетган одамлар ҳам езувчи эътиборидан четда қолмайди. Лаганбардор, таъмагир Шаҳибек (Анварнинг хон саройига ишга олинишини эшитиб) Махдумларникига келади: «домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган, эллик ёшлар чамали семиз бир киши кўринади. Кўк салласи манглайнинг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовоғига етган бу бекнинг белидаги кумуш камари, бениҳоят ўсиб тушган қорнини юқорига кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди. Ортиқча тақаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи кўтарса ҳам, гўшти кўтаролмас эди» (30—31-бетлар). Фитначи, ўз манфаати йўлида кишини ўлимга юборишга тайёр бўлган Анвар душманлари ҳам кўринишлари билан кишида жаллод, қонхўр одамлар таассуротини қолдирмайдилар. Лекин юзларидаги айрим деталлар, портрет чизиқлари уларга нисбатан кишида нафрат уйғотади. Масжиднинг ёш имоми ва хатиби Абдураҳмон: «Қора тўнли, ўттиз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлигига қарамасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстириб, бир бурдагина юзига от тўрва осган каби бир киши эди» (58-бет). Бечора Абдураҳмон ёшлигидан озорланади ва салобатли кўриниш учун соқолини қўйиб юборар экан (ихтиёрий), бу унга ҳусн ба-

Махдум

ғишламайди. Ёзувчи ёмон кўрган шахслар «кўринишига» объектив бўлишга ҳаракат қилар экан, шу ернинг ўзида характеристика бериш орқали уларга нисбатан ўқувчида маълум муносабат туғдиради.

Катта тажриба орттирилгандан сўнг яратилган «Меҳробдан чаён» романи Абдулла Қодирий ижодида реализмнинг чуқурлаша бораётганидан далолат беради. Бу асарда ёзувчининг аввалги асарларига қараганда қаҳрамонларнинг ички дунёсига, мураккаб кечинмаларига, фикр-хаёлларга етакчи ўрин бергани сезилади. Анварлар ўз можаролари, ташвишлари билан ҳаётга яқин турадилар. Социал ҳаёт билан шахслар тақдири ўртасидаги «муносабатлар» анча яқин, бир-бирини тақозо қилади. Портретига, киши кўринишига бўлган қараш ҳам чуқурлашган, улар катта психологик вазифа билан таъминланган.

• Характер яратишнинг ёрдамчи воситалари бўлмиш портрет тасвирининг умум асар руҳи билан боғлиқлиги, унда реалистик чизиқларнинг акс этишни биз Ойбекнинг «Қутлуг қон» асарида ҳам кўрамыз. Ойбек ўзининг машҳур романини яратганда ўзбек адабиёти маълум изланиш даврини босиб ўтган, прозада анча кўп салмоқли асарлар яратилган эди. Абдулла Қодирий, Айний асарлари, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи ва ҳикоялари ўқувчиларга етиб борган эди. Бу асарлар атрофида гаплар, мунозара ва дискуссиялар янги давр адабиётига бўлган талабларни бирмунча белгилаб берган эди. Бой тажрибага суянган Ойбек биринчи романи билан адабиётимизда янги бир саҳифа очди. Бу асари билан Ойбек социалистик реализм методини мукамал эгаллаганини намойиш қилди, адабиётимизни янги ривожланиш босқичига олиб чиқди.

Ойбек яқин ўтмишга мурожаат этди. Умуман, колониал даврни эмас, балки конкрет давр—революция арафаси, қарама-қаршилиқлар ниҳоят авжига чиққан, ерли халқ ўртасида зулм, йўқсизликка қарши кайфият кучайган — тамоман нотинчлик даврини олади. Осойишталик бузилган—мулойим, қўйдек ювош халқнинг мана-мана портлайман деб турган, омманинг революционлашиши ниҳоят тезлашган бир давр эди. Мана шундай тарихий бир даврда Ойбек қаҳрамонлари яшайдилар, курашадилар. Ойбек ўз қаҳрамонлари кўринишига — портретига янги бир талаб билан ёндашади.

Ойбек қаҳрамонларида синфий дифференциация (табақаланиш) портрет тасвирида ҳам акс этган. Йўлчи Отабек ва Анварларнинг ҳаммиллати. Лекин у ўз ҳаёти, дунёқараши, савияси, яшаш шароити ва ниҳоят кўри-ниши билан бутунлай бошқа бир олам. Йўлчи ҳам чиройли, келишган йигит. Лекин «чиройлилик» термини, нимагадир Йўлчидан кўра Отабек ва Анварга ёпишади. Дарҳақиқат, Йўлчи бошқа одам. Ойбек ўтмишга мурожаат этар экан, социал тузум туғдирган, ноҳақлик, эксплуатацияни кўрсатади, давр иллатларини А. Қодирий каби очиб ташлайди ва шу билан бирга, у ҳукм сурган тузум, тартибларга қарши бош кўтарган, уни ўзгартириш йўлларини қидирган ва топган курашувчи образни асар қаҳрамони қилиб танлайди. Агар Абдулла Қодирий қаҳрамонлари ўз даврининг илғор кишиси бўлиши билан бирга, ниҳоят пассив ва қўлидан бирор иш келмайдиган, давр камчиликларининг фақат кузатувчиси, танқидчиси ва ниҳоят унинг қурбони бўлиб кетган бўлса, Ойбек қаҳрамони ҳам давр қурбони бўлди. Лекин унинг курашида, ўлимида оламча маъно бор, характер эътибори билан бутунлай бошқача, агар шундай дейиш мумкин бўлса, бу табаррук ўлим бўлди. Йўлчи давр камчилигини сезибгина, билибгина қолмади, балки уни тузатишга, қўлидан келганича ўзгартиришга ҳаракат қилди. Бу билан биз А. Қодирий хизматларини камситмоқчи эмасмиз, чунки Отабекларнинг ўлими ҳам давр айбномасигача кўтарилди. Феодализм даври иллатларини очиб ташлаб, ўқувчида ҳукм сурган мавжуд тартибга ва давр туғдирган феодал урф-одатларига нисбатан ғазаб уйғотади. Абдулла Қодирий ўтмиш феодализм системаси туғдирган ўтмиш иллатларини асосан севги-муҳаббат, оилавий масалалар орқали кўрсатишга эътибор этди. Унинг диққатида асосан хонлар, бойлар турди. Улар ичидан етилиб чиққан илғор кишилар иллатларни кўрдилар, уни танқид қилдилар, норозилик билдирдилар. Камбағал оиладан чиқиб, ўз ақли, билими билан хон саройига хизматга кўтарилган Анвар ҳам ҳақиқий озодлик йўлини тушунмади ва тушунишдан узоқ бўлди. Шунинг натижасида феодализм системасининг умум танқидидан кўра, унинг айрим томонларига, камчиликларига урғу берилди. «Отабек, Анвар ва бошқалар дунё ишига ва тарихга қаттиқ боғланганлар. Лекин улар ҳали тарихга сезиларли таъсир кўрсатувчи «қаҳрамон» эмаслар ва тарихий

даврининг энг демократик ҳаракатининг фаол иштирокчиси сифатида гавдаланмайдилар»¹³.

Отабекка нисбатан Анвар (келиб чиқиши, яшаш шароити туфайли) бу жиҳатдан бир оз «жонлироқ» бўлса ҳам, ҳали синфий зиддиятлар моҳиятини чуқур, ҳар тарафлама тушунмади, уларни қайси йўл билан бартараф қилиш йўлини билмади. Бу образлар орқали А. Қодирий улуғ инсон васфи ва унинг гўзал фазилатларини мадҳ этди, инсон шаъни ва инсоний принципларига зид келувчи иллатларни нафратлади, танқид остига олди.

Бу йўлда ёзувчига оилавий масалани, севги-муҳаббат масаласини биринчи планга ўтказиш маъқул тушди. А. Қодирий эътиборида асосан оилавий масала туриб, қолган ҳамма кўтарилган масала шунинг атрофига тортилди. Норозилик илғор, адолатли, инсофли хон бўлиш талабидан нарига ўтмайди. Бу ҳам ўз даври учун, тарих тараққиётининг даражаси учун маълум прогрессив характер касб этди. Лекин Ойбек «Қутлуғ қон» романида кўтарган масалалари, ғоявий эстетик проблемалари билан адабиётда янги саҳифа очди. Унинг инсонга бўлган ишончи уни яратувчилик, курашувчилик қобилиятига бўлган ишончидадир. Ёзувчи инсонни улуғ ишларга, тақдирини ўзи ҳал қилишга қодир деб қарайди. Бошқача қилиб айтганда, Ойбекнинг одамга нисбатан тутган позицияси унинг тарихдаги ролини юксак баҳолаш билан боғлиқдир. Ойбек қаҳрамонлари энди бундай яшаш мумкин эмаслигини биладилар ва турмушни ўзгартиш йўлларига ақллари ҳам етади. Ойбек қаҳрамонлари ҳаётнинг айрим томонларини тузатиш талабини қўймайдилар, балки бутун тузумни, ҳукм сурган системани ўзгартиш керак эканлигини тушуниб етдилар. Асардаги «Йўлчи образи маълум социал шарт-шароитнинг маҳсулигина эмас, балки ўзи ҳам уларни ўзгартишга таъсир қўрсатади»¹⁴.

Агар Отабек «...актив яратувчи эмас, балки пасив кузатувчи, воқеалар оқимида ўзининг кириб қолганини ўзи сезмай қоладиган киши»¹⁵ лардан бўлса, Йўлчи ун-

¹³ Ҳ. Еқубов, Типик шароит ва типик характер, «Шарқ юлдузи» журнали, 1969, № 2, 218-бет.

¹⁴ Ҳ. Еқубов, Типик шароит ва типик характер, «Шарқ юлдузи», 1969, № 2, 219-бет.

¹⁵ М. Қўшжонов, Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1966, 66-бет.

дай эмас. Йўлчи ҳаёти, тақдири билан халққа, тарихга қаттиқ боғланган. У атрофда бўлаётган воқеаларни кузатувчисигина эмас, иштирокчиси ҳамдир. Унинг энг катта ғалабаси зиддиятларнинг синфий эканини тушуниши ва бу тарихий воқеаларга аралашishiдир. Бу хусусиятлар эса ўз ўрнида бадиий-тасвирий воситаларни танлашга, уларга юкланадиган вазифаларни белгилашга таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Қаҳрамонлар портретига бўлган муносабатида ҳам шундай. Бу айниқса ёзувчининг салбий персонажларга бўлган муносабатида яққол кўринади. Агар Отабекнинг душманлари бўлмиш Ҳомидлардан одам кўрқса, уларнинг ташқи қиёфасидан, гап-сўзидан мана-ман деб бутун борлиги, ифлос қалби кўриниб турса, Йўлчи душманлари ундай эмас. Кўринишидан улар «тўғри» одамлардан ажралмайдилар, уларни кўрганларда кўрқув ҳисси пайдо бўлмайди ҳам. Чунки улар Йўлчининг шахсий душмани бўлиб қолмасдан, Йўлчилар душмани—синфий душманлар. Улар душманликларининг моҳияти чуқурлашиб кетади. Шунинг натижасида асардаги салбий персонажлар ҳам ўзларининг кўринишларининг «объектив» баҳосини оладилар. Мирзакаримбой, Ҳаким ва Салимбойваччалар, Танти ва Фазлиддинлар портретларида улар характерларининг маълум белгилари намён бўлиб туради. Йўлчи биринчи марта Салимбойваччани кўради: «Бу йигит рангпар, қисик кўзли, қуюқ пайваста қошли, пешонаси торроқ йигит эди. Ёши йигирма бешдан ошмаган бўлса ҳам, қаримсиқ кўринар эди. Унинг бошида яп-янги тагдўзи дўппи, устида чўнтаклари қопқоқли, қайтарма ёқали узун оқ жужун камзул, оёқларида ихчам янги этик»¹⁶ (20-бет). Рангпарлиги, ёшига тўғри келмаган ажинлари доимий ичкилик, бузуқлик натижасида эмасмикан? У оқ жужун камзул устидан беқасам тўн кийган, ўрта бўйли, калладор, қора бурама мўйловли, думоғдор, қарашлари ўткир ва тез, ёши қирққа яқин бир одам эди: «бу Мирзакаримбойнинг катта ўғли — Ҳакимбойвачча» (16-бет). Ғурур, камбағални менсимаслик, Ҳакимбойваччанинг ташқи қиёфасидан билиниб туради.

¹⁶ Ойбек, Қутлуғ қон, Тошкент, Ўздавнашр, 1954. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

Персонаж ҳолатини, муайян дақиқадаги кайфиятини сўз билан эмас, балки кўриниши, қиёфаси билан ифода-лаш аҳамият касб этади. Халқ норозилиги ниҳоясига етди, у бош кўтарди. «Ҳакимбойвачча кўзойнак таққан, семиз бир рус амалдори билан халқдан четроқда турарди. Унинг ранги ўчган, кўзлари аллақандай нотинч, ҳаракатларида қўрқув ва асабият, ғазаб сезилади. У гоҳ жирканган назар билан халққа боқади, гоҳ рус амалдорларига бир нимани уқдиради...» (326-бет). Бошқача қилиб айтганда, Ойбекда (кейинчалик бу приёмни биз Абдулла Қаҳҳорда ҳам кўрамиз) одамлар «одамийлик» қиёфасидан чиқиб кетмайдилар, уларга бор ҳамма кўримсизлик ёпиштирилавермайди. Хулласи, ўзида душман синфи чизиқларини мужассамлаштирган салбий образлар тасвирида меъёр бузилмайди. Тақдир Нурининг устидан кулиб унга ато этган эрини эслайлик: «Чувак юзли, сийрак, сарғиш мўйловли, иржайган қувгина йигит...» (99-бет). «Фазлиддин, албатта бадбашара эмас, кўринишида туппа-тузук йигит. Лекин муддатдан илгари туғилиб ўсган одамлар каби, унинг гавдасида нимадир етишмайди, бир мутаносибсизлик сезилади. У ўрта бўйли, кичик гавдали, сийрак сариғ мўйловли, тийрак ўткир кўзли, йигирма уч ёшларда, чаққон, серҳаракат йигит» (109—110-бетлар). Номутаносиблик унинг кун кечиретишида. У пул-давлат йиғаман деб ҳаёт шавқ-завқидан воз кечган (Тантибойваччанинг акси) одам. Буни ўзи ҳам бўйнига олади: «Балиқ сувда сузади, сувда ухлайди. Ман ҳам савдода сузиб, савдода ухласам ажаб эмас» (111-бет). Эпизодик персонажлар ҳам асарда ўзининг ёрқин кўриниши билан ўқувчи диққатини тортади, эса қолади. Мирзакаримбойларникига келган меҳмонлар орасида «...иккиси бениҳоят семиз эди. Бири яқинда бой бўлиб, бирданига семирган, пахта завод соҳиби Жамолбой, иккинчиси ота-бобосидан бойкалон ўтган қўйчи Султонбек эди. Улар супанинг икки томонидан бир-бирларига рўбарў ёнбошлаб ҳарсиллашар, баъзан бир-бирларининг семизликларидан кулиб, дўстларча енгил ҳазиллашиб қўйишар эди» (26-бет).

Биз юқорида қайд қилганимиздек, табиатда ҳамма ёмонлар хунук, яхшилар чиройли бўлиб яратилган бўлмайди. Лекин кишининг маънавий борлиги, албатта, унинг кўринишига таъсир этмай қолмайди. Қарашида, юз ҳаракатларида киши характери чизиқлари сезилади.

Инсон психологиясини билган ёзувчи киши кўринишининг доим бир хилда бўлмаслигини—кайфияти, ҳолатига қараб ўзгариб туришини ҳисобга олади. Мирзакаримбой кўринишига эътибор берайлик. Унинг кўринишини ёзувчи асосан Йўлчи назарида беради. «...Дарахтлар остидаги катта супада, дастрўмолчаси билан елпиниб ўтирган, қордек оппоқ кўйлакли, оқ соқоли бир тутамгина чолга кўзи тушди» (5-бет). «Мирзакаримбойнинг гавдаси кичик, қўллари ингичка бўлса ҳам, зуваласи пишиқ кўринади. У гўштдор ҳам эмас, ориқ ҳам эмас, кичик, айёр юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил; оппоқ соқоли ва мийиғлари тоза ва таралган»... (7-бет). Юзини хўрознинг тожисига ўхшатилишини истисно қилганда, Мирзакаримбойнинг маълум даражада объектив портретининг айрим чизиқлари билан танишилади. Мирзакаримбой воқеалар ривожини давомида ўзгариб инсонлик қиёфасини, одамгарчиликни йўқотиб боради. Унда одамга на ачиниш ва на инсоф бор. Бойнинг Гулнорга уйланиши унинг қилмишларининг энг ифлоси эди. Мирзакаримбой меҳмонхонани тозалаб йиғиштириб юрган Гулнорни учратади ва унга хушомад қилади. «—Вой, тентак қиз, уялдингми?— У қариликдан ёши оқиб четлари қизарган кўзларини Гулнорга аллақандай ҳирс билан тикди ва соқолларини қашиб сўзлади» (184-бет). Мирзакаримбойга нафрат ҳиссини уйғотиш учун келтирилган шу кичик портрет деталлари етарли. Пули, давлати кучига суяниб набираси тенги қизга кўз тиккан беҳаё чолга бундан ортиқ керак ҳам эмас. Мирзакаримбой билан янги танишган ўқувчи уни Йўлчи билан гаплашиб ўлтирганида «кичкина, лекин ҳали тетик кўзларини» (7-бет) «кўрган» эди.

Ойбек бош қаҳрамон тақдирида, ҳаётида бевосита ёки билвосита роль ўйнаган персонажларнинг деярли ҳаммасининг портретини Йўлчи билан учрашганда ёки унинг ёнида чизади. Ўқувчи Мирзакаримбойни, унинг ўғил-қизларини, Гулнорни, Ерматни ва бошқа хизматкорларни биринчи марта Йўлчи орқали кўради. Улар асар воқеаларига ҳам Йўлчи гувоҳлигида киради. Уларнинг портретлари ҳам Йўлчи гувоҳлигида берилади. Мирзакаримбойни ўқувчи биринчи марта Йўлчи билан бирга кўради, танишади. Йўлчи дарвозани очиб узоқда, ҳовли ичкарасида ўтирган бойни кўради. Йўлчи яқинлашган сари бой кўриниши конкретлашади. Бу ерда ёзувчи қа-

раши ва Йўлчини кўриши қўшилиб кетади. Йўлчи Мирзакаримбойни яхши билмайди, яқиндан танимайди—ундан яхшилиқ ҳам, ёмонлик ҳам кўргани йўқ. Шундай экан, у тоғасини «умуман кўриши» мумкин, лекин у тоғасининг юзини «хўрознинг тожисидай қип-қизил» деб ўхшата олмас эди. Езувчи ҳам бойни аввалига Йўлчи билан узоқдан кўради. Ҳеч қандай гап қилмайди, яқинлашиб келиб ҳам «объективликни» сақлаб туради. «Кичик, лекин ҳали тетик кўзларини» кўради. Мирзакаримбойнинг фикрлари билан танишиб (бой кўзини юмиб хаёл суриб кетди), унинг режаларидан хабар топгач, тикилиб қараймиз ва «кичик айёр» юзи хўрознинг тожисидай қип-қизил эканини кўрамиз. Йўлчи унинг хаёллари нима билан бандлигини билмайди. Езувчи билан ўқувчи бундан хабар топади. Яна шу ўхшатишга ёзувчи мурожаат этади. «Мирзакаримбой астагина ўрнидан турди. «Ёрасуллилло» деб минғиллади, супадан тушиб, кечагина сотиб олингандай, ярқираган, чиройли, ихчам «Содиқий кавш»ни оёқларига илди, кавшни ғижирлатиб, қари бўлса ҳам, хўроздай кеккайиб, қўрғон томонга юрди» (13-бет). Езувчи Мирзакаримбой кўринишида, ҳаракатида, кийинишида ёшига номуносиб деталарни топади. Айниқса бу Йўлчи билан учрашиш, танишиш вақтига тўғри келади. Бу ҳар ҳолда тасодифий бўлмаса ҳам керак. Биринчидан, Мирзакаримбой билан биз биринчи марта танишмоқдамиз, иккинчидан, Йўлчи билан биргаликда. Езувчи асос-эътиборини Мирзакаримбойнинг ёшига нисбатан тетиклигига урғу қилса, хўроздек деб пичинг қилса, бу таъкид кейинчалик Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланиши билан боғлашга заминдек бўлиб кўринади. Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланиш истаги бой учун тасодифий эмас (гарчи хотинининг ўлиши тасодифий бир ҳол бўлса ҳам), балки унинг қиёфасидан, борлигидан нотабиий, ёшига нисбатан ўзини доим тетик тутишга, тетик кўринишга ҳаракат қилишидан келиб чиққандек бўлади.

Бойнинг кичик қизи Нури билан ўқувчи Йўлчи билан бирга танишади, Йўлчи «...нима дейишини билмай дам узумга, дам уялибгина қизга қаради. Қиз ўн етти-ўн саккизга кирган, ўрта бўйли, бир қадар кенг ва қорамтир юзли, кўкракдор, тўлагина, лўппигина қиз эди, бурни бироз беўхшовроқ эсада, лекин унинг умуман юз бичими келишган эди. Бодом қовоқлари остидаги кичик қора

кўзлари, қандайдир ноз ва эҳтирос билан ёнади. Йўгон тим қора икки соч ўрими, унинг эғнидаги оппоқ шоҳи кўйлак устидан, болқиб турган кўкрак орқали, пастга тушиб туради. Кўйлак еңги тирсакка қадар шимарилган; тикмачоғдай билакларида илон бошли олтин билакузуқлар ёнади. Қалин ток барглари орасидан силжиган қуёш нурлари унинг юзида, сочларида товланиб ўйнайди» (38—39-бетлар). Езувчи Йўлчини «қизга қаради» деб Нурининг портретини ўзи тасвирлашга ўтади. Бундай қилишига сабаб уятчанг Йўлчининг қизга тик қарай олмаслигидан бўлса, иккинчидан эса, қараганда ҳам Йўлчи муаллифчалик тўла кўра олмас эди.

Қишлоқи содда йигит бундай қизларни ҳаётда учратмаган ва айниқса, тоғасининг қизи бўлишлиги унга ғалати таъсир қилган эди. Фикр-хаёли чувалашиб, ўзини йўқотиб қўйган, ҳар хил хаёлга борган Йўлчи Нури кўринишини сезиш, ҳис қилиш қобилиятини йўқотган эди.

Йўлчи революция арафасидаги ўзбек халқининг типик вакили—меҳнаткаш, содда, кўнгли тоза, ниҳоят ҳалол бир йигит. Езувчи Йўлчининг шу фазилатларини унинг кўриниши орқали ҳам берган. «Қаҳратон қишда яланг оёқ муз босиб, саратонда қизғин қум кечиб, иссиқда, совуқда обдан пишган бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босган учунми, кун хила бетоқат қилган эди. У куйиб ётган билқ-билқ юмшоқ тупроқда салмоқли оёқларини илдам ва йирик-йирик босар, кўзлаган жойига тезроқ етишга ошиқиб ўткинчилардан сўрар эди» (3-бет). Йўлчи портретини беришида турли хил йўллардан берилган. Езувчининг ўзи унинг умум кўринишини беради. Портретни деталлаштириш асосан Йўлчини кўрувчиларига қолдирилади. Йўлчини кўрувчилар эса, объективликни сақлаган ҳолда, ундан олган таассуротини, ўзига энг маъқул тушган томонини таъкидлаб боради. Портретнинг бу йўл билан яратилишининг ўзига хос фазилати ҳам бор. Йўлчига бўлган қарашда кўрувчининг ўзи ҳам маълум даражада билинади, унинг симпатияси ё антипатияси, диди, гўзалликни тушуниш даражаси, муайян шароитдаги кайфияти сезилади. Йўлчи кўринишига бўлган муносабатида ҳам ёзувчининг унга бўлган муҳаббатини сезилиб туради.

[Умуман, асарда портрет яратишни ким нуқтаи назардан, қай ўринда бериш орқали турли мақсадларда фойдаланиш мумкин.

Бугина эмас, портрет яратиш ёзувчининг шу персонажга бўлган муносабати билан ва ёки бошқа ғоявий мақсадлар, пинҳоний ниятлар билан боғланиб кетади].

Ўқувчи Зайнабнинг кўринишига Отабек муносабатини билмайди, ҳар ҳолда нима бўлса ҳам, Зайнаб унинг хотини-ку. Зайнаб ва Кумуш кўринишларини Отабекдан бошқа ҳамма хоҳ «овоз чиқариб» билдириб, хоҳ билдирмай—ичида солиштириб кўрди-ку. Отабекнинг кўрмаслигида ҳам маъно кўп. Ёзувчи шу билан ҳам Отабекнинг иккинчи уйланишига, шунингдек, Зайнабга бўлган муносабатини таъкидламоқчи бўлади.

Кейинчалик бундай приёмни биз Абдулла Қаҳҳорда ҳам кўрамиз. Абдулла Қаҳҳор бундай «кўрмаслик»ка катта мазмун, ғоявий нагрузка юклаб бу восита имкониятларини кенгайтирди. «Сароб» да Мухторхон ва Мунисхон муносабатларида мураккаб, сирли томонлари кўп. Мухторхон Мунисхонга уйланади. Лекин у Мунисхонни севадими йўқми, ўқувчи билмайди. Унинг Мунисхон ҳақидаги фикр-ўйлари, қарашлари ҳам йўқ. Мухторхон бирор марта ҳам Мунисхонни «кўрмайди», унинг чиройли эканини ҳис қилмайди, худди шундай ҳолни биз Сорахон ва Саидий муносабатларида ҳам кўрамиз. Саидий кўриниши ҳақида кўпроқ биз унинг севгилиси Мунисхон орқали тасаввур пайдо қиламиз. Сорахон Саидийга турмушга чиққан бўлишига қарамай, унинг кўриниши, қиёфаси ҳақида у бирор маротаба ҳам чуқурроқ ўйламайди. Бу ҳол Сорахонга Саидийнинг шароит тақозоси билан ато этилиши, Мухторхоннинг Мунисхонга худди шу тарзда уйланиши, улар фожиасини чуқурроқ бериш, таъкидлаш имконини беради.

Ойбек Абдулла Қодирий сингари ўз қаҳрамонини атрофдагиларга, у учрашган ва танишган одамларнинг ҳаммасига манзур қилади. Йўлчига бўлган қарашлар ҳам, у қолдирган таассуротлар ҳам бир хил эмас, албатта; одамига қараб ҳар хил. Йўлчи Мирзакаримбой ҳовлисини чойхонада ўлтирганлардан сўрайди: «—Самоварчи қўшалоқ бармоқли панжасини чўзиб бир кўчани кўрсатди. Кейин бу бегона йигитга бошдан-оёқ кўз югуртириб, ҳаваси келиб гапирди:—Роса муччанг бор экан, иним. Баданингдан куч ёғилиб турибди-я» (5-бет). Ҳаётнинг аччиқ-чучигини тотиган, киши қадри, ҳаётдаги ўрни, қиммати нима билан белгиланишини яхши билган чойхоначи Йўлчининг қадди-қоматига ҳавас билан қарайди ва:

Мирзакаримбойнинг омади келганидан афсусланади. Чойхоначи Йўлчи кўринишига бўлган муносабатида кўп фикр берилади—чойхоначининг Йўлчига бўлган хайрихоҳлиги, Мирзакаримбойга нафрати ва бу паҳлавон йигитнинг унинг қўлида ишлашга келаётганидан афсусда. Мирзакаримбой Йўлчи «билан турли нарсалар ҳақида узоқ суҳбатлашди, лекин йигирма уч ёшли йигитнинг ақлида сира нуқсон кўрмади. Унинг арслондай кўркем гавдаси, кенг пешонаси, чуқур самимият ифодаси билан тўла йирик, ҳушёр кўзлари, яктаги ичидан қавариб турган кенг кўкраги, бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди» (13-бет). Бу қарашларда бойнинг объектив бир позицияда тургани—Йўлчига бўлган муносабатида қандайдир илиқлик, уни камситмаслик каби бир қарашни берилган. Лекин бойнинг фикр-хаёли, қарашни ва одамларга бўлган муносабатида доим бир нарса етакчи — у ҳам бўлса фойда кўриш. Бу бойнинг қон-қонига сингиб кетган тушунча. Йўлчига қараб ўзича: «Обдон чиниққан йигит; унга берилган овқат беҳуда кетмайди» (13-бет) деб ўйлаб қўйиши унинг Йўлчидан олган асосий таассуротини шарҳлайди.

Мирзакаримбой нима қилсин. У ҳам ўз синфининг фарзанди. Унинг психологияси шундай— кечаю-кундуз фойда кўришда, бошқа нарсани ўйлай олмайди. Шундай экан, унинг одамларга бўлган қарашни, муносабати бошқача бўлиши мумкин эмас. Ёзувчи Мирзакарим фикрлари орқали судхўр ва ёзувчиларнинг синфий қарашини катта умумлашма даражага кўтара билган.

Йўлчи характеридаги ажойиб фазилат—ғурур ёзувчи томонидан доим таъқидланар экан, бунга янги-янги мазмун юклангандек, унинг ички гўзаллигини, маънавий кучини қайд этгандек бўлади. Бу ғурур унинг кайфияти, ҳолати қандай бўлишдан қатъи назар доим Йўлчи унинг ҳамроҳидир. Ғурур унинг ташқи кўринишида намоён бўлади. Гулнорни зўрлаб бойга узатадилар. Йўлчи бир ойдан кўп йўқ бўлиб кетиб, сингисини кўргани келади. «Унсин хизматкорхона эшигида мағрур, лекин ғамли ўйчан ҳолда турган акасини кўриш билан югуриб бориб, уни қучоқлади» (249-бет). Гулнордан айрилган Йўлчининг ўқувчи ҳам Унсин билан энди кўрди. Мана шу туришида қалби ҳасрат ва аламга тўлган, севгиси, бахтидан жудо

бўлган йигит гавдаланади. Ҳолбуки, ёзувчи бирор изоҳ бергани йўқ. Унинг туриши, қиёфасининг ўзи Йўлчи кечинмаларини, ички дардини кўрсатиб турибди. Шунда ҳам унинг ғурури таъкидланади. Бу таъкидлаш яна шу билан ҳам ўринлики, Йўлчини айрилиқ енгмайди, ҳали у курашади деган мазмунни беради. У осонликча енгилдиганлардан эмас. Мирзакаримбойга Йўлчида ёқмаган томонлар ҳам шу бўлди. У биринчи кўришидаёқ «Йўлчининг бутун сиймосида катта жасорат ва ғурур сизди. Бу сифат унга жилла маъқул тушмади» (13-бет). Йўлчига, умуман, ҳақиқий инсонга хос бу олижаноб фазилат Мирзакаримбойга маъқул тушмаслиги, келажакда улар орасида келиб чиқадиган катта конфликтга кичкина имодек бўлиб туюлади. Йўлчидаги ғурурни унинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам сезади. Танти лақаби билан танилган Мирзакаримбойнинг катта куёви ҳам бу жиҳатдан қайнотасининг қарашини қувватлайди ва уни конкретлаштиради. Бир оқшом ширакайф Тантини Йўлчи извошда кузатиб қўяди. Ўз хизматининг тақдирланиши кераклигини Йўлчи хаёлига ҳам келтирмайди. Лекин Тантининг тантилиги тутиб кетиб «киссасидан бир сўлковой олиб гиламга ташлади.

—Раҳмат, Мирисҳоқ ака, олмайман,—тўнгроқ жавоб берди Йўлчи.

—Бу ёққа қара, тентак! Камбағал бўлсанг ҳам ўлгудек одмисан, баландда юрасан, биламан. Бу феълингни ташла, ука! Ман санга икки оғиз гапирай, биринчидан, пулнинг қадрини бил, дўлининг эшагини суғор, пулини од. Сенга ярашади, негаки, камбағалсан. Шундай қилиб пул топмасанг, сира одам бўлмайсан. Бу замонда фариштага ҳам пул керак. Иккинчидан, пулдорларга эгил! Атрофдаги одамлар бари пулдор одамлар, мана тоғанг Ҳаким, Салим, мен, яна қанча бойлар бор! Уларга эгилсанг, бошингни силайдилар. Сени кўп синадим, сен ундай эмассан» (157-бет).

Ёзувчи асардаги бойнинг катта ўғли Ҳакимбойвачча образига хос бўлган ғурурни алоҳида таъкидлайди. Лекин Ҳайкимбойваччадаги ғурур унга нисбатан ўқувчида ёмон фикр уйғотади. Чунки ундаги ғурур сохта, киборлик, камбағал одамни менсимаслик, назар-писанд қилмаслик натижасида вужудга келади. Агар Йўлчи ғурури унинг характеридаги фазилат бўлса, Ҳакимбойваччада бу унинг катта камчилигига айланади. Йўлчи «чи-

ройли саман отнинг жиловини тутиб эгасини қўлтиқлаб ерга туширди. У—оқ жужун камзул устидан беқасам тўн кийган ўрта бўйли, калладор, қора бурама мўйловли, димоқдор, қарашлари ўткир ва тез, ёши қирққа яқин бир одам эди...» (16-бет). Ҳақимбойвачча кўк чакманига ўралиб қимматбаҳо қундуз телпакни бошига енгил қўндириб, атрофга назар солмай, ҳар вақтдаги каби ғурур—обрўсига бировнинг оз-моз тил тегизишини кўтармас эди» (191-бет). Ойбек шундай «беҳос» икки кишини солиштириш имконини беради. Йўлчи ҳам ғурурли, Ҳақимбойвачча ҳам. Лекин булар ўртасидаги фарқ, улар мағрурлигидаги тафовут икки характерни, икки синф вакили орасидаги фарқни чуқурлаштириб кўрсатишга имкон беради. Ойбек икки персонажни кескин бир-бирига қарши қўймайди. Ташқи кўриниш тасвири орқали ички моҳиятни очиш йўлидан боради. Езувчи ўзига ниҳоят маъқул тушган Йўлчини, унинг кўриниши ва табиатини ўз тарафидангина эмас, балки унинг «кўрувчилари назарда» ёки ёнига бирор «гувоҳ» тортгани ҳолда тасвирлайди. «У мулойим табиати, соддалиги, оз бўлса ҳам мазали, маънили гапи, куч-қуввати билан одамларга ёқди» (42-бет). Нури «эртақларда учрайдиган ботир каби, ғурур, салобат билан ухлаб ётган Йўлчининг боши устида чўққайди» (64-бет). «Икки хотин—Анна билан Мария—Йўлчидан кўз узишмай, унинг тўғрисида ивир-шивир сўзлашмоққа, гавдасига, куч тўла гўзаллигига суқланиб боқиб, маъсумлигидан, соддалигидан кула бошлашди» (85-бет).

Гуландом «кўзларини чиройли сузиб эски кийимда, лекин кучли, мағрур келишган Йўлчига тикилди ва бойваччага қараб деди:

—Акам содда деҳқон йигитга ўхшайди. Содда бўлгани яхши. Негаки, шумларнинг қўлига тушиб, не балоларга гирифтор бўлдим. Ниҳоят, мана бу ерга ҳам келдим» (157-бет).

Йўлчини Гулнор кўзи билан кўриш, тасвирлаш асардаги энг ёрқин моментлардандир. Юқорида биз Йўлчига баъзиларнинг шунчаки, баъзиларнинг дўстлик туйғулари билан эътибор берганликларини, бойларнинг эса маълум бир мақсад, ғараз—ундан фойда кўриш, шахсий манфаатга хизмат қилдириш ниятида эканлигини кўрдик. Нури-чи? Нурига Йўлчи жуда ёқади. Йўлчи билан ўчрашиш истаги уни хавф-хатардан ҳам қўрқитмайди.

Йўлчи дарагини эшитиб опасникига ҳам боради. Кечаси ёнига чиқади. Соф, содда Йўлчи узоқни ўйлайди. Нурига тенг эмаслигини яхши билади. Енгиллик қилмайди. Буни кейинчалик Нурининг ўзи эътироф этади: «Агар йигит ҳам енгиллик ва шўхликка берилса эди, бу тўй бўлармиди?... Нури узоқни ўйлагандан кейин, севиниб энтикди ва ўз ичида шундай деди: «Мен кўр эканман, камбағал бўлса ҳам кўзи очиқ, номусли йигит экан. Унинг битта қусури—камбағаллиги, кошки эди у бойвачча бўлса...» (96-бет). Ҳамма гап мана шунда. Мол-дунёга ҳирс қўйиш унга маъқул тушган одамдан осонгина воз кечишга олиб келади. Бу ҳам Нури қиёфасини чуқурроқ кўрсатишга, ҳаёт мазмунини таъкидлашга имкон беради. Нурининг эрдан омади бўлмади. У яна Йўлчини ишга солмоқчи (мағрур Йўлчи қаёқдаю, Фазлиддин қаёқда!) бўлади. Лекин у бирор марта ҳам Йўлчининг ниятлари, орзу-умидлари ва ниҳоят, мақсадлари билан қизиқмайди. Йўлчининг унга кўнгли борми, йўқми, буни у билишни ҳам истамайди. Йўлчига бўлган эътибор фақат ўз истакларини амалга ошириш оқибатида пайдо бўлади. Шунинг учун у Йўлчининг фикр-ўйлари билан ҳам қизиқмайди.

Йўлчи Гулнорнинг қарашлари, кўришлари орқали қуйидагича тасвирланади. Йўлчини юракдан севувчи «Гулнор бир энтикиб, юзини яшираркан, Йўлчининг чиройли, кенг юзида, мардча ўткир, жонли, теран маъноли кўзларида қандайдир илиқ, самимий табассум тошган эди» (137-бет).

Гулнор билан Йўлчи ўз муҳаббатларини изҳор қилдилар, улар ора-чора учрашиш бахтига ҳам муяссар бўлиб турадилар: «Йўлчи қуёш ва дала шамоли билан бироз қорайган. Аммо бундан унинг йигитлик ҳусни яна кучлироқ барқ урган эди. Ҳозир Гулнор учун қаршисида турган йигит арслонга чанг сола билажак бир қудрат ва жасоратга эга кўринди. Шу билан баравар, қиз унинг кўзларида самимий меҳр, қандайдир, нозиклик ҳам кўрди» (168-бет).

Шундайлиги табиий. Гулнор Йўлчини кўпдан бери кўрмаган, доим унинг хаёли билан яшаган. Улар учрашар экан, Йўлчи Гулнор ўйлагандан кўра ҳам чиройли бўлиб кетган. Йўлчидаги ўзгариш ҳам портрет тасвири орқали берилади. Улар муҳаббати вақт ўтгани сари чуқурлашиб, бутун борлиқларини қамраб олаётгани ҳам

улар кўринишлари орқали берилади. Йўлчидаги маънавий гўзалликни, унинг кўзларидаги оламча муҳаббат ва нозикликни фақат Гулнор кўриши табиий эди. Езувчи Йўлчи ва Гулнор портретларини бир-бирларининг назарлари, қарашлари, таассуротлари орқали чизишга кўп эътибор қилади. Гулнор Салимбойваччалар томонидан ўғирланади. Зах. қоронғи уйга қамалган Гулнор нима ўйлашни ҳам билмай азоб-уқубатда қолади. Уни қутқарувчи Йўлчи бўлди. Бошидан ўтганларини «Гулнор сўзларкан Йўлчи унинг юзидан кўз узмади. Қиз жуда озган, юзи сарғайган эди. Кўзлари ҳорғин, дармонсиз эди. Бошдан кечирган фожиавий ҳодисалар унинг бутун сиймосида равшан эди. Лекин қизнинг ҳусни, ҳасрат оташида товланиб мукамаллашган каби, яна ҳам ёрқинроқ, яна ҳам сеҳрлироқ бўлиб кўринди Йўлчига» (227-бет). Бу ерда Йўлчига шундай бўлиб кўринганлигининг таъкидланиши ҳам тасодифий эмас. Гулнор нималар ўйлаган, қандай изтироблар чеккан бўлса, Йўлчи ҳам шундай хаёлларга борган, азобланган. Гулнорнинг йўқолиши, айниқса Йўлчига оғир тушди, уни қутқаришга отланган Йўлчи кўзига ўз жони ҳам, хавф-хатар ҳам кўринмади. Шу бир-икки кун ичида Гулнор унга яна яқин, яна ҳам азият ва сеvimли бўлди. Шундай экан, кўзига Гулнорнинг янада чиройли бўлиб кўриниши табиий эди. Йўлчи ва Гулнор ҳаётларининг охириги йиллари айрилиқ ва изтиробларга тўла бўлди. Уларнинг муҳаббатлари чуқурлашгани, бир-бирларини кўриб туришга, дардлашишга бўлган истаклари кучайган сари улар орасига қўйилган ғов ҳам мустаҳкамланиб борди. Айрилиқ йилларида Гулнор Йўлчининг синглиси Унсинни тез-тез кўриб туришни хоҳлар, унинг юзида, ҳаракатларида, гап-сўзларида Йўлчига ўхшаш томонларни кўрар эди.

Йўлчи Гулнордан мангу айрилгани хабарини эшитгач, унинг учун яшаш маъноси қолмайди. Йўлчи ўлими олдида Гулнорни ёдга олиб ўтади. Таҳдид, зулм, етишмовчилик, муҳтожлик халқни қўзғолонга отлантирди. Қўзғолончилар орасида Йўлчибой ҳам бор эди. У халқнинг шундай уюшиб норозилик билдиришидан ниҳоят шод эди. Курашга отланган саноқсиз одамлар ичида Йўлчининг кўзи бир қизга тушади. «Йўлчи биринчи боқишдаёқ у қизнинг чеҳрасида Гулнорнинг руҳини кўрди; юз бичими, айниқса кўзларининг ички маъноси ва жилваси Гулнорни ёдлатди. Йигит бир он тикилди-да, кўзларини

юмди: юрагини ўткир бир нима чуқур тилиб кетди, гўё унинг бутун «ўз»лигини Гулнор хаёли қучди» (329-бет). Езувчи Гулнор қиёфасини Йўлчига охирги марта эслатиши шу бўлди. Бу эслатишининг муайян шароитда содир бўлиши символик маъно ҳам касб этади. Йўлчи учун бу қўзғолон катта байрам эди. Байрамда эса Гулнорнинг йўқлиги унга, айниқса билинди. Гулнор қиёфасини бир ёш қизда кўриши, улар орасидаги ўхшашлик ҳам тасодифий эмас. Шу қўзғолонда Йўлчи ҳалок бўлди. У қисқа умрининг охиригача Гулнор муҳаббатига содиқ қолди. Уларни замон, ҳукмрон тузум ажратиб юборган, бирга бўлишларига доимо монелик қилган бўлса ҳам, улар руҳан, фикран, қалбан бирга бўлдилар; ҳаёт билан шундай хайрлашдилар. Уларнинг муҳаббатини юракларидан чиқариб ташлаш ҳеч кимнинг қўлидан келмади. Уқувчи Йўлчини охирги марта мана шундай кўради: «Чироғ шуъласида, нақ тириклигида қандай бўлса шундай сокин, мағрур, гўзал ётар эди Йўлчи. У гўё ўлмаган: кўзларини очмоқчидай, лаблари сўзлашга тайёрдай...» (331-бет). Ойбек Йўлчи образида ўзбек халқи характериға хос ҳамма олижаноб хусусиятларни мужассамлаштиришға ҳаракат қилди. Йўлчи характери, ажойиб фазилатлари ва ниҳоят кўриниши—портрети билан ўзбек халқининг типик вакили. Езувчи унинг кўринишида бачкана чиройлиликни ахтармайди, балки меҳнат кишисига хос гўзаллик чизиқларини топади. Асарда Йўлчи портрети кўпинча деталлаштирилмайди, балки яхлит берилади. Кўзининг ранги, калаваси, қўли, оёғи, сочи бошқа-бошқа тасвирланмасдан умумтузилиши ва қиёфаси берилади. У катта гавдали, вазмин, содда ва мағрур йигит. Езувчи унинг кўринишидаги мағрурликни доим таъкидлаб боради. Ундаги мағрурлик ўз кучи, меҳнати ва қадрини қимматловчи маънони беради. Буни доимо асарда Йўлчи кўриниши билан боғлиқ ерларда таъкидланиши алоҳида маъно касб этади. Пул учун, давлат тўплаш учун ҳар қандай пасткашликка тайёр бўлган кишиларни Йўлчи кўп кўрди, улардан у хазар қилди. У фақат ўз кучига ишонди, ҳалол меҳнати орқасида кун кўрмоқчи бўлди, лекин ҳукм сурган замон бунга йўл қўймаслигини билди. Замонни ўзгартириш зарурлигини тушунди. Унинг соддалиги тушунчаси остида ёзувчи софлик, тўғрилиқ каби ажойиб фазилатларни мужассамлаштирди. Йўлчи чидамли, вазмин йигит. У очлик, муҳ-

тожликка, оғир меҳнатга чидади. Лекин ҳақсизлик, зулм ва ниҳоят, зўрлик Йўлчи ғазабини келтирди. Бошқа шундай яшаш мумкин эмаслигини, қандайдир чоралар топиш кераклигини тушунди ва шу йўлни топди. Йўлчи портрети унинг ички мазмунига шундай мос ва гармоник бир тарзда берилди.

Йўлчи халқ дostonлари қаҳрамонларига ўхшайди. Уни биринчи кўрган одамда шундай таассурот қолади («Унинг гавдасига, елкаларига, жасур боқишларига болалар ҳайрат ва қизиқиш билан узоқ тикилар, беш яшар Турғунбой ширин гўдак тилида:—Сиз зўрми, дадам зўрми? деди...» (208-бет). Лекин Йўлчи ўзининг «баҳайбат» гавдаси билан бошқалардан анормал бир ҳолда ажралиб турмайди. У инсон қўлидан келмайдиган фантастик ишларни қилмайди ҳам. Унинг кўринишида маълум даражада халқ дostonларидаги севимли қаҳрамонлар—Алпомишларга хос айрим чизиқларни кўриш мумкин бўлгани билан у реалистик образдир.

Йўлчи портретида ёзувчи позицияси, қаҳрамонига бўлган муносабати яққол акс этган. Маънавий тозалик, тўғрилиқ ҳаммаси унинг кўринишида акс этиб туради. Ана шундай Йўлчини замон чиқиштирмади. Замон билан Йўлчи ҳам чиқишмади. Яшаш ва меҳнат учун туғилган Йўлчининг ўлими давр айбномасидир.

Агар Ойбек эркак кишидаги бақувватлик, соғломликни улуғласа, аёлларда эса у нозикликни алоҳида урғу билан тасвирлади. Ойбек Гулнорни чиройли деб тасвирлар экан, унда Абдулла Қодирий сингари Кумуш ва Раъноларнинг гўзаллигини ҳаммага кўрсатиш, қойил қолдириш йўқ. Ёзувчи яхши бўлса жуда яхши, ёмон бўлса жуда ёмон дейиш тарафдори эмас. Шубҳасиз, Гулнорнинг гўзаллигини тасвирлайди, лекин унинг ҳуснини кўрсатишни ҳамма нарсадан устун қўймайди. Гулнор меҳнаткаш қиз. У эркаликни, тантиқликни билмайди. Ота-онаси билан тинмай меҳнат қилади, рўзғор тебратишга ўз ҳиссасини қўшади. Лекин бу унинг нозик-ниҳол бўлишига монелик қилмайди. Кумуш, шунингдек Раъно ҳуснларига ҳусн қўшадиган духоба, шоҳи, атлас кийимлар Гулнорда йўқ. (Кумуш Отабекни зориқиб кутар экан, бир тахт кўйлақларининг ичида қайсинисини кийишни билмай ўйланиб қолади, ниҳоят «Отабек кўнгилича» кийинишга қарор берди. Чунки Отабек кўпинча қора кўйлақ кийишга қистар эди. Савсар гулли қора ат-

лас кўйлагини кийиб, бошига зангори шоҳи рўмолини солди ва марварид кўзли кичкина олтин ҳалқани қутидан олиб қулоғига тақди... Кўзгу ичидан кўринган малак, ўз эгасини ҳам кайфлантириб секингина илжайиб кўйган эди» (163-бет). Лекин Гулнорнинг ҳусни улардан қолишмайди. Гулнорни севувчи йигит биринчи марта шундай кўради: «Қиз паранжи ўрнига чурук бир яктак ёпинган эди. Эгнида эски, лекин оқ чит кўйлак, оёқларида жуда эски калош» (21-бет). Лекин шунга қарамасдан, Йўлчи Гулнор гўзаллигини ҳис этади. «Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан эди, бичими ингичка ва самбит гули новдасидай адл эди. Оппоққина, нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай... Пешона ва чеккасига солқиган сочларининг жингалакларида шуълалар мавжланиб ёнар эди» (21-22 бетлар). Бу ердаги Гулнор тасвирига ёзувчи Йўлчини шерик қилгандай, унинг қарашларини ҳам ҳисобга олгандай бўлади. Ўқувчи ҳам Йўлчи каби бу қизнинг кимлигини билмайди. Ёзувчи Гулнорни Ерматнинг қизи эканини билдириб, ўқувчиларга шундай таърифлайди. «Эшикни оҳишта очиб, танчага солиш учун қўлида бир ҳокандоз тўла лаққа чўғ билан ёш қиз кирди. Бу Ерматнинг қизи Гулнор эди. Нафис, нозик, маъсума бир қиз... Бўйи ёшига қараганда баландроқ, лекин бутун гавдага мутаносиб. Болаларча кулимсираган ва юқоридан пастга майин ингичкалашган оқ, тиниқ юзи, қалам билан чизилгандек ингичка, маънодор қошлари, узун қуюқ киприқлар орасида ёнган йирик қора кўзлари бор эди. Бу кўзларда туйғунлик, олижаноблик, кўнгилнинг баҳорий тозалиги, илиқлиги ва қандайдир, паришон хаёлчанлик жилваланар эди» (94-бет). Гулнор ҳуснини ёзувчи ва Йўлчидан бошқа ҳеч ким билмай қолгандек, ҳис қилмагандек бўлди. Гулнорни ёзувчи бошқа кўздан аягандек, фақат уни севувчи Йўлчига кўришни рухсат этади. Ҳар ҳолда Мирзакаримбой ҳам, Гулнорни кўнгли суст кетган Ҳакимбойвачча ҳам Гулнор ҳуснини ҳис қилишган, унинг кўринишига, гўзаллигига бефарқ қарашмаган бўлса керак. Лекин ёзувчи уларнинг Гулнор кўринишини муҳокама қилиш, таъсирланишларига рухсат бермайди, тўғрироғи раво кўрмайди. Бу соҳада ёзувчи бутун ҳақ-ҳуқуқни Йўлчига олиб беради. (Абдулла Қодирий Ҳомид устидан кулгандек бўлиб, унга Кумушни кўрсатмади. «Бечора» Кумушни кўрмасдан унинг кўйида ҳалок бўлди-ку. Ку-

мушни кўрган Жаннат хола ҳам тузукроқ қилиб тасвирлай олмади. Ҳомидлар яшаган давр учун унинг кўра олмаганлиги табиий бир нарса. Лекин ёзувчи Кумушни Отабекка кўрсатади-ку).

*
* *
*

Портрет яратишдаги характерли деталлардан бири персонажларнинг ташқи либосидир. Ёзувчи Гулнор ҳақида гапирар экан, унинг ночорлигини қайд қилиб ўтади. Айниқса, мол-дунёга, латта-путталарга ўч бўлган Нури фонида Гулнор кийимларининг ночорлиги кўриниб кетади. Нурининг тўйи арафасида уйга йиғилган молларнинг ранг-баранглиги кўзни қамаштиради. Кўрпа-ёстиқ, кийим-кечак, тилла асбобларнинг ҳисоби йўқ. Шуларнинг ҳаммаси Нуриники. Мана шуларга контраст сифатида ёзувчи Гулнорнинг кийинишини тасвирлайди. «...Гулнорнинг кийими, чўри қизларники каби эди, бошида эски тўзиган қизил шол рўмол, эгнида пахтаси юпқа солинган, ёки ювила-ювила юпқалашган калтагина қора липс камзул, этаклари ғижимланган, ранги айниган чит кўйлак. Мўъжаз оёқларида маҳси ҳам йўқ...» (94-бет). Ҳатто Нури ҳам Гулнор кийимларидан номус қилади. Уйга кираркан, Нури Гулнорнинг усти-бошига разм солди: «Қуда андани ўйлаган ойим, сенга бутунгина маҳси ҳам кийгазиб юбормабди. Маҳсингни қара, оёққа илиб бўлмайти» (112-бет). Мана шундай доимий таъкидда унинг янада олижаноблиги, шу содда кийимларда ҳусн латофати ярқираб кўрингандай бўлади. Ёзувчи Гулнорнинг камбағаллигини давр билан боғлар экан, шу гўзал нозик қизнинг энига ёпишмаган кийимларини ҳам замон айбномасига айлантirmoқчи бўлади. Гулнор кийимининг ночорлигини Йўлчи «сезгани йўқ», фақат биринчи марта Гулнорни кўрганида ҳали унинг кўксини севги изтиробини қопламаганида, фақат «кўрувчи» сифатида у Гулнор кийимларига диққат қилган эди. Йўлчи Мирзакаримбой буюрган ишни қилар экан, бир қизга кўзи тушади. «Эгнида эски, лекин оқ чит кўйлак, оёқларида жуда эски калиш» (21-бет) кийган эди.

Ойбек асарида ҳамма майда нарсалар (катта санъаткор учун умуман майда-чуйда нарсалар бўлмайди) бутун асар руҳи, персонажлар ҳолати, руҳий кечинма-

лар билан боғланади. Қаҳрамонларнинг кўриниши ҳам, кийим-бошлари ҳам шундай. Гулнор билан Йўлчи қисқа умр кўрдилар, уларнинг бирга бўлиш онлари ҳам саноқли, ўлчовли бўлди. Доимий таъқиб, кузатишларга қарамай Йўлчи билан Гулнор ора-чора учрашиб туриш бахтига муяссар бўладилар. Бу онлар Гулнор ва Йўлчи ҳаётларидаги энг ажойиб, бахтли, эсдан чиқмас воқеага айланади.

Мана, Гулнор билан Йўлчи яширинча учрашдилар, бу учрашув уларга чексиз шодлик ва бахт бағишлади. Йўлчи қайтар экан, «яшнаган боғ ичидан кўзлари Гулнорни топди. Қуёш нурида узоқдан қордай порлоқ кўринган оқ кўйлаги, товланиб ёнган, нурланган сочларини шамол юмшоққина ҳилпиратар, гуллар, яшилликлар орасидан унинг адл келишган қомати, шаффоф бир хаёл каби, гоҳ ялт этиб кўринар, гоҳ ўчар эди» (168-бет). Ойбек ниҳоят сахий ёзувчи. Унинг сахийлиги албатта ўзи севган қаҳрамонларига нисбатан, ҳамма нарсада уларнинг ташқи кўринишларига бўлган муносабатида ҳам кўринади. Ойбек уларни доим бахтли кўришни истайди, лекин ҳукм сурган давр, объектив ҳақиқат бу истакларни барбод қилади. Юқорида келтирган парчани таҳлил қилайлик. Ёзувчи бу ерда Гулнор кийимининг ночорлигини эсга олмайди. Балки эгнидаги оқ оддий кўйлагини Йўлчи қараши билан беради ва унга қандайдир олижаноб кўриниш ато этади. Ойбек қаҳрамонларига қандайдир вазминлик, улуғлик, босиқлик хос. Улардаги бу фазилат портретларида намоён этилади. Йўлчи эркак одам, унинг кийимига алоҳида эътибор беришга эҳтиёж ҳам йўқ. Лекин ора-чора қистирилган кичик деталлар Йўлчининг ночорлигидан дарак беради. «Йўлчи ўрндан туриб, елкасига эски юпқа пахталик чопонни ташлади. Дераза орқали кўринган бир парча кўкка қаради, юрагида қандайдир бир бўшлиқ, ҳаёт билан робитасизлик сизди. Қўнжи укпар, юзи тошдан қаттиқ қандайдир қалин, қўпол чарм билан қопланган, Ерматгами, ё бошқа бир собиқ қаролга узоқ иш бериб, ийғи чиққан, пошнаси қийшиқ этикни кийди, белини боғлади, отхонага чиқиб, гўнгни тўплади, охирларни тозаллади» (88—89-бетлар). Соғлом, бақувват, тоғни урса талқон қиладиган йигит шунча ишлаб, эгнига бирор нарса олгани йўқ. Бу ҳам Мирзакаримбой зиқналигини таъкидлашга, камбағал йигитни шундай ҳолга келтирган даврга нафрат яна ку-

чаяди. Майда-чуйда деталларда ҳам давр мазмуни очила боради. Йўлчи одамни кийим-бошига қараб баҳолайдиганлардан эмас, лекин унинг кийим-бошга разм солган моментлари руҳий ҳолати билан узвий боғланиб кетади. «Йўлчи лой йўлкада оёқларини солиб ўтирган қатор ҳаммоллар ёнига суқилди... Ҳаммасининг белида, елкасида эски-туски нарса, узук-юлуқ арқон, кийимлари жулдур, ифлос: бир кўплари чопон ўрнига жўнқопга ўралган. Йўлчи диққат билан тикилиб, ҳеч бирининг оёғида этик кўрмади, кимда похол тиқилган ярамас кавш, ёки тушиб қолмасин учун каноп билан оёққа чандиб боғланган эски калиш, ё шунга ўхшаш бир нарса. Баъзилари эса оёқларини чурук латталар билан ўраганлар. Совуқдан кўкарган, лой, кир бармоқлари чуруклар орасидан мўралаб туради» (260-бет). Гулнор бойга узатилгач, Йўлчи хўжайинининг уйини ташлаб кетади ва иш қидириб бозорга келади, ҳаммоллик қилмоқчи бўлади. Юқоридаги парча Йўлчи кайфиятини кўрсатувчи деталь сифатида аҳамиятли. Йўлчи Гулнордан айрилар экан, ҳаёт унга қанча мазмунсиз бўлиб қолмасин у тарки дунёчилик кўйига тушмади, балки ҳаёт устида, турмуш устида чуқурроқ ўйлай бошлади. Ҳаммоллар ҳолини кўздан кечириши, уларни ўрганиши унинг ҳамма нарсага бефарқ эмаслигидан, тақдирига шукур қилмаслигидандир. Йўлчи Гулнордан ажралгандан сўнг бойлар уйи билан уни боғлаб турган ипи узилди. Дунё нотекис тақсимланганига ақли етган Йўлчи шу фикрнинг тўғрилигига яна бир бор инонди. Гулнордан ажралиши орқали бойларга, ҳукмрон синф вакилларига бўлган ишончи бутунлай йўқолди. Ҳаётга зийракроқ қарайдиган бўлди. Шу катта фикр асарнинг ҳамма томонларига сингдирилди, шу жумладан, одамлар кийим-бошига бўлган эътибор ҳам бежиз бўлмади.

Ойбек асар воқеаларига киритилган деярли ҳамма персонажларнинг гоҳ батафсил, гоҳ айрим деталлар ёрдами орқали портретини, албатта, чизиб ўтади. Ёзувчи шу персонаж характерига мос бўлган, уни характерлашга имкон берадиган характерли деталь топа олади. Ёзувчи Йўлчи учратган чойхоначи портретини шундай тасвирлаган. «Самоварчи чувак юзли, эти суягига ёпишган, жиккак ва шу билан баравар ғирт кўса одам эди. У устанинг қўлига туша-туша хўп эзилган, қорни пачоқ чиркин катта самоварнинг олдида ёғоч елкасини қисиб

ўтирарди. Келган-кетган одамлар билан унчалик иши йўқ; Ис босган кир латта билан дам самоварни, дам ёнида қалашган пиёла-чайнакларни артар, ҳар кун минг марталаб қўлида тутатурган пиёлаларни олиб, гўё биринчи дафъа кўргандай, кўзидан айлантирар, товушини баланд қўйиб, ўзича валдирар эди» (4-бет). Бу ерда чойхоначини самовардан ажратиб тасаввур қилиш ҳам қийин. Улар бир-бирларини тўлдиргандай ҳам бўладилар. Ёзувчи эпизодик образларга уларнинг портретлари орқали характеристика беради. «Абдушукур манглайи тиришган, кўзойнакли, этсиз қорамтир юзи ичига ботган, қисқа мўйловининг икки учини ингичка бураб, бурнининг катаklarига еткизган, замонасига нисбатан қисқароқ камзул кийган ўттиз беш ёшли, ориққина киши, бу ердагилар орасида ҳамёни қуруқ, сўзга тўлиқ шу эди» (27-бет). «Бурнидан тортса йиқиладиган» кучсиз, хунукина киши—баззоз Абдухолиқбой, қошини чимириб, ингичка, хотинчалиш овози билан гапга аралашди» (28-бет).

Бу портретлардаги ҳар бир деталь учун характерлиги шундаки, улар ҳар бири шу кишилар шахсини, ҳаётини, кун кечиришларини маълум даражада ифодалаб туради. Бошқача қилиб айтганда, Ойбек тасвирлаган кўриниш қаҳрамон ҳақида кўпроқ билишга, унинг характерли томонларини таъкидлашга имкон беради. Инсон табиатан ёмон бўлиб туғилмайди. Балки яшаш шароити, кун кечириши, фикрлаши—хуллас яшаётган жамият, социал ҳаёт унинг характерига ҳам, кўринишига ҳам таъсир этади деган фикрни, фалсафий қарашни Ойбек ўз асарларида ўтказди. Гуландом қандай эдию, қандай бўлди. Ахир унинг кўриниши ҳам яшаш шароити, кун кечириши туфайли ўзгармадими. Ойбекда ўринсиз батафсиллик йўқ, балки қаҳрамоннинг характерли томонига ўқувчи диққатини тортади. Ёзувчи персонажга ўқувчи эътиборини унинг асарда, асар воқеаларида ўйнаган ролига қараб тортиши табиий. Портретни қаерда ким тарафидан берилиши ҳам аҳамиятлидир. Кўринишидан бу майда-чуйда бўлиши мумкин, лекин аслида бу ёзувчи позициясидан, маълум мақсадидан келиб чиқади. Ахир Йўлчининг синглиси Унсинни Гулнор кўришида қанча маъно бор.

Шундай қилиб, Ойбек қаҳрамонлари портретини асарнинг умумғояси билан боғлайди, шу ғояни реаллаштиришда портретни ҳам ишга солади. Шу жиҳатдан қа-

раганда «Қутлуғ қон» романи ўзбек адабиётида социалистик реализм методини эгаллашдаги янги бир босқич эканини кўрсатувчи асар бўлди.

Социалистик реализм методи ёзувчиларга кенг имкониятлар, ижод эркинлиги яратади. Чуқур реалистик асар яратган ёзувчилар ўзларининг манералари, тиллари билан бир-бирларига ўхшамайдилар. Бир тилак, бир вазифа—совет кишиларини коммунистик руҳда тарбиялаш, уларни яшашга, ишлашга даъват этиш, инсон яратган гўзалликни ҳис эттириш, кишини маънавий бойитиш нияти билан қалам тебратаётган ёзувчилар мақсадларига турли йўллар билан етишадилар. Улар ҳаётни, инсонни ўзича кўрадилар, ўзларича таҳлил этадилар.

Портрет характеристикаси тушунчасининг кенглиги, портрет имкониятлари чексизлиги Абдулла Қаҳҳор асарлари мисолида ҳам яққол кўринади.

Ёзувчи манерасига пишиқлик, тежамлилик хос. Бу, албатта, қаҳрамонларнинг кўринишига ҳам мансубдир. Бу фақат ёзувчининг кичик жанрда ижод этгани билангина изоҳланмайди, чунки бу хусусиятни биз бошқа жанрда ёзилган асарларида ҳам кўрамиз. Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга «хасислиги», айниқса чиройли, кўркем деган тушунчада билинади. Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонлари орасида кўзга яқин, бир кўришда одамни маҳлиё қилиб қўядигани йўқ.

«Сароб» даги Мунисхон келишгангина қиз, унинг нималаридир (киприги, сочи) чиройли (балки Саидийга шундай бўлиб кўринган бўлиши ҳам мумкин!), лекин у Қумуш ва Раъно сингари таърифлилардан эмас. Зотан, Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонларининг тақдирини унинг кўриниши ҳал қилмайди; бу балки авторнинг одамларга бўлган қараши талаби билан изоҳланар, балки А. Қаҳҳор танлаган қаҳрамонларнинг бошқа шароитда яшаши, кишилар кўринишига, портретига бўлган муносабатларининг ўзгарган бўлиши билан изоҳланар. Ҳозирги кунда фақат ташқи жиҳатдан гўзал бўлиш етарли эмас. Аёлнинг ўзини намойиш қилиш имконияти ҳаракат қилиш шароити, доираси кенгайди; у фақат уй бекаси эмас. Агар ўтмишда аёл ақли, қобилияти тўрт девордан ташқарига чиқмаса, унинг тақдири бошқалар, ота-оналар қўлида бўлган бўлса, энди бундай эмас. Аёл тақдирини ўз қўлига олди, унинг жамиятдаги ўрни, роли ўзгарди. Бундай шароитда ҳамма эътиборни ташқи чиройга му-

жассамлаштириш тўғри бўлмас эди. Ҳозир «гўзал» тушунчаси ўз ичига жуда кўп нарсаларни олади. Абдулла Қаҳҳор кенг маънодаги чиройлилик тарафдори.

Абдулла Қаҳҳор ўзига нисбатан ҳам, қаҳрамонига нисбатан ҳам қаттиқ талабчан ёзувчилардандир. Бу қаҳрамонларнинг кўринишига, гап-сўзига, орзу-умидлари, фикр-хаёллари — хулласи, ҳамма нарсага тааллуқлидир.

Одатда, ҳаётда ҳар доим ҳам ташқи гўзал одам ақлли, одобли, ҳар жиҳатдан ўрнак бўладиган бўлавермайди. Лекин ҳар қандай ташқи жиҳатдан кўримсиз одам маънавий бой, қандайдир ички гўзалликка эга бўлар экан, ундаги бу чизиқни ташқи белгиларда кўриш мумкин.

Абдулла Қаҳҳорнинг Саидаси шундай яратилган образлардан. Уни хунук деб ҳам бўлмайди. Лекин унинг ички фазилатлари, ақли-фаросати Саидани ҳаммага эътиборли қилади. Абдулла Қаҳҳорда ташқи гўзалликка ўзига хос бир қараш бор. Унинг асарларида таърифли гўзаллар портрети тасвирини учратмаймиз. Агар у бирор персонажнинг гўзал эканини таъкидламоқчи бўлса, «бошқаларни» ёрдамга чақиради. Масалан, Мунисхоннинг («Сароб») гўзаллигини Саидий ва атрофдагилар орқали биламиз. Унда ҳам конкрет портрет чизиқларидан кўра гўзаллиги ҳақидаги таассурот берилган эди.

«Муҳаббат»да ҳам ёзувчи Муҳайё портретини конкрет тасаввур қилиш мумкин бўлган тарзда тасвирламайди, балки унинг гўзаллиги ҳақида маълумот беради.

«Қоп-қора тунда чарақлаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор қучоғига отилиб чиққан расида қизларнинг жамоли таърифга сиғармиди? Муҳайё кекса табиат бор ҳунарини, тамоми макру-ҳийласини кўрсатиб оро берган ўшандай расида қизлардан бири...» (17-бет). Лекин Муҳайё ўзининг ташқи кўринишидан ташқари «яна нима билан маҳалланинг бино қўйган бисоти бўлиб» қолганди. Шу ваздан бундай қизнинг тақдирига, келажагига маҳалла-кўй бефарқ бўлиб туролмайди. Унинг унаштирилгани маҳалла-кўйни безовта қилади, куёв ким экан деб қизиқишади.

Куёвдан дарак топилгач, маҳалла тинчланади. «Кўрган одамларнинг айтишига қараганда буларни бир-бирига худонинг ўзи бичиб тиккан, иккови дунёнинг икки бурчида бўлса ҳам бир-бирини қидириб топар экан»

(18-бет). Энди Анварга келайлик. У Муҳайёни «қандай кўрди, унинг кўринишига қандай муносабатда бўлди, буни махсус тасвирламайди. Чунки ёзувчи учун (демак у хайрихоҳ бўлган қаҳрамон—Анвар учун ҳам) киши кўриниши биринчи даражали нарса эмас. Бунга Анварнинг Муаттар томонидан берилган саволга жавоби исбот бўлади. «— Мен яхши кўриш нима эканини ҳали билмайман, лекин Муҳайёга, Муҳайё деган инсонга жуда-жуда муҳтожман... Отам жон берган дамда олам кўзимга хароб, хунук кўринган, ўзим ожиз, нотавон бўлиб қолган эдим. Муҳайё бор жойда олам кўзимга чиройли, обод кўриниб қолди, ўзимни ҳар ишга қодир сезаман» (76-бет). Ҳамма гап мана шунда—хусн, гўзаллик Абдулла Қаҳҳор асарлари қаҳрамонларида ҳал қилувчи масала бўлмаган. Бир ерда Анвар Муҳайё билан Муаттарни солиштириб кўради. Аммаси ҳадеб қистайвергач, Анвар Муаттарнинг суратини кўради. «Марғубанинг мақтовларидан кейинми ё ўзи илгари дурустроқ эътибор қилмагани учунми, Муаттар кўзига хунукроқ кўринади. Унинг кўз олди-га Муҳайё келади. Муҳайёнинг олдида эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бақрайиб турар эди. Анвар шу дамгача Муҳайёга дурустроқ эътибор қилмаган экан, Муҳайё ҳозир, аммаси бошига шунча тош-тупроқ ёғдиргандан кейин ҳам ерга топталган олтиндай ярқираб турар эди» (28-бет). Бу ерда ҳам Муҳайё ҳақида, унинг кўриниши ҳақида умумий гап кетади. Шундай қилиб, ёзувчи Муҳайё кўринишини алоҳида тасвирламайди. Бу автор ниятида йўқ. Бу образ билан ўтказилмоқчи бўлган ғояни реаллаштириш билан ҳам боғлиқ. Муҳайё одамлар, Анвар қарашларида яшайди. Уларга эса Муҳайёни кўзи, қоши, сочи, юзининг ранги алоҳида-алоҳида қизиқ эмас. Унинг ақли, одоби, ҳаёт-даги ўрни, роли, қолаверса тақдири қизиқ. Ёзувчи яна бир ерда Муҳайёни Муаттар таассуротида беради. «Муаттар шундай ислиқи кийимларда ҳам хусн-жамоли ярқираб турган Муҳайёни кўриб анграйиб қолди ва дарров ҳушини ўнглаб қўл берди».

Муаттар унинг чиройли эканини эшитган, лекин «ҳар қанча чиройли бўлса ҳам, мenden хунук бўлиши керак», деган хаёлда экан шекилли, исқирт кийимда ҳам хусн-жамоли ярқираб турганини кўриб беихтиёр юраги жиг этиб кетди ва ўзига дарҳол тасалли бериб ичида «тентакина бўлса керак» деб қўйди-да, қўл берди» (58-бет).

Бу ерда ёзувчи инсоннинг мураккаблигини кўрсатмоқчи бўлади. Гап Муҳайёнинг кўринишида эмас, ёзувчи унинг гўзаллигини яна бир таъкидламоқчи ҳам эмас. Гап Муаттарда. У аёл. Унинг ўзига яраша ғурури бор. У Анвардан «ихтиёрий равишда» воз кечар экан, бугина эмас, Анварларга ёрдам ҳам бермоқчи бўлар экан, Муҳайёни ўзидан хунук деб ўйларди, тўғриси, шундай бўлишини истарди. Уткир психолог Абдулла Қаҳҳор аёлларга хос бундай нозик кечинмаларини яхши билган ва буни кўрсатиш билан, умуман, ижобий бўлган персонажга нисбатан малол келадиган иш қилган эмас. Инсон мураккаб. Мана шу фикр ёзувчининг ҳамма асарларида ўтказилади.

Абдулла Қаҳҳор портретдаги муайян бир моҳиятни намоён этадиган чизиқни топади ва унга урғу беради. Биз юқорида Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга тежамкорлиги ҳақида гапирган эдик. А. Қаҳҳор қаҳрамонлари портрети ниҳоят қисқа, айрим деталдагина намоён бўлар экан, топилган портрет чизиғи ўзини ниҳоят характерлилиги, шу муайян одам ҳақида тўла тасаввур бериш кучига эгаллиги билан характерлидир. Лекин баъзи асарларида, баъзи образларида портрет қаҳрамони характерловчи етакчи приёмлардан ҳисобланади («Сароб» даги Сорахон, «Синчалак» даги эшон, «Тўйда аза» даги Мансуров). Абдулла Қаҳҳор ҳам «қабул қилинган» традициядан боради. Салбий типлар чиройли бўлмайдилар, агар табиат уларни «текис қилиб» яратган бўлса, албатта нимаси биландир у одамга маъқул бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор манерасига хослик шунда ҳамки, у бундай портрет яратганда ўхшатишлардан мўл фойдаланади. Ёзувчи портрети қотиб қолган ҳолда эмас, балки ҳаракатда тасвирлайди. Ёзувчи персонажлар портретини яратишда уларнинг психологик ҳолатларини назарда тутати, персонажнинг маълум ҳаракати, руҳий ҳолатининг бир дақиқасини беради.

«Муҳаббат» да ёрқин портретли персонажлар деб икки кишини—Марғуба ва Жавлонни кўрсатиш мумкин. Бу икки бир-бирини тўлдирувчи персонажларнинг фикри ҳам, кўриниши ҳам, ҳаёт мазмуни ҳам ниҳоят тор, фикрлаш доираси қашшоқ. Бу эру хотиннинг қиладиган иши одамларга озор етказиш дейилса хато бўлмайди. Бу икки персонажнинг кўриниши, кийиниши уларнинг ҳаёт мазмунига жуда мос. Марғуба ҳаётида дастлабки мунофиқ-

ликни ўзи севиб теккан эрига қилади. Армияга чақирилган Ҳакимжон фронтга ўтиб кетиши олдидан Марғубани кўргани уйга келади. «Ҳакимжон муюлишдан бурилганида ҳовли эшиги олдидаги ўзи ўрнатган скамейкада семичка чақиб ўтирган Марғубани тусмол билан таниди: сочини қирқтирипти. Марғуба уни кўриб ўрнидан турди, ерга қараганича уюлиб ётган семичка пўчоқларини оёғи билан нари-бери сурди. Унинг эғнида енгсиз катак кофта, тор кулранг шим — худди калтакесакка ўхшар эди» (15-бет). Ёзувчи бу ерда ҳам портретнинг деталларини тасвирлаб ўлтирмади, балки Ҳакимжон кетгандан сўнг содир бўлган ўзгаришларни—кийим-боши, ўзини тутиши орқали образли қилиб берган (10-бет). Марғубадек одамлар ўз манфаати йўлида ҳар қандай одамгарчиликни босиб-янчиб кетадилар. Марғуба энди жияни Анварнинг ҳаётига аралашади ва қўлидан келган ёмонликни қилади.

Мана у навбатдаги мунофиқликка бел боғлайди. У бир яхши оила тинчлигини бузиш, пок аёл номига доғ туширишга отланар экан, бир дақиқа бўлса ҳам ҳижолатланмайди, ўйлаб ҳам кўрмайди. Ёзувчи мана шунақа вақтда «ёмонни» «яхши» нарса билан учраштирар экан, ёмон қиёфасини кучли таъкидлаш мақсадида унинг ташқи қиёфасини бўрттиради: У «...ҳаво ранг шоҳи кўйлакни, баланд пошнаси орқароққа кетган амиркон туфлисини кийди, тақимига тушадиган узун, лекин ингичка улама сочини солди, бўйнига қизил маржон, қулоғига сариқ балдоқ тақди, юзига упани қалин суркаб, ёноғидаги кўк холини кўмди, гажакларини чаккасига тупук билан ёпиштирди, чамандагул дўппини сап-сариқ парқи устига қўндирди, нопармон рўмолчага атир сепиб кўрагига тикди-да, Муҳайёнинг онаси Муборакхонни қидириб кетди» (25-бет). Ёзувчининг «яхши» билан «ёмон» тўқнашишида ёмоннинг қиёфасини чуқурроқ кўрсатиш орқали унинг моҳиятини таъкидлашини Жавлон образида ҳам кўрамыз. Жавлоннинг асар воқеаларига аралашиши билан бошининг «тепакал қип-қизил» эканидан хабардор бўламиз. Буни ёзувчи бир неча ерда таъкидлайди. Мана Жавлон Муҳайёни учратиб, уни «синаб» кўрмоқчи бўлади. «Унинг қип-қизил, ялтироқ бошини майда тер босган, қисилган кўзларининг икки бурчи оқ-сариқ, ўзидан диқиққан хом тери ҳиди келар эди.

Муҳайё унинг қисилган кўзлари, анқиб турган ҳидидан жирканиб гапни чўзмаслик учун нега узр сўраётганига ҳам қизиқмайди. Анварни сўради».

Юқорида таҳлил қилинган асарлар шуни кўрсатадики, портрет ҳар бир ёзувчида, киши кўринишига бўлган муносабат қандай бўлмасин, у асар ғояси билан боғлиқ бўлгандагина қиммати ошади. Персонажнинг портрети фақат унинг «яхши» ёки «ёмон»лигини кўрсатиш (хунук ёки чиройлик бўлиши) учунгина хизмат қилмайди. Портрет деталларидан бўлмиш кийим-бош ҳам ғояга хизмат этгандагина аҳамият касб этади.

Бадий асарда киши кўриниши, портретни яратиш йўлларини кузатар эканмиз, бу билан боғлиқ бўлган тасвир, восита ҳам ёзувчининг асарда ўтказмоқчи бўлган ғояси билан боғлиқ эканини кўрамиз. Албатта, портретда ғоя яланғоч ҳолатда дангал «кўриниб» турмайди. Балки бутун ғоявий-бадий тасвир воситалари билан биргаликда, мужассамланган ҳолда контекстда белгиланади.

Хулоса қилиб айтганда, портретнинг асардаги роли катта, асар қаҳрамонининг муваффақиятли чиқишига ёрдам берувчи воситалардандир. Ёзувчи барҳаёт кишиларга қандай қараса, ўз қаҳрамонларига ҳам шундай назар ташлаши керак,— деб ёзган эди М. Горький. — Ёзувчи бу қаҳрамонларнинг қайси бирида нутқ, ҳаракат, қадди-қомат, афт-башара, табассум, кўз қараши ва ҳоказоларнинг ўзига хос аломатини топиб қайд этгандагина у йирик киши сифатида гавдаланади. Адабиётчи бу нарсаларни тасвирлаш билан китобхонга уларни яхшироқ кўриш ва эшитиш имконини беради. Бир-бирларига тамомила ўхшаган кишилар бўлмайди. Уларнинг ҳар бирида шундай ташқи ва ички хусусиятлар мавжудки, бу хусусиятлар фақат уларгагина хос бўлиши мумкин»¹⁷,

Ёзувчи нияти ва пейзаж

Инсон ўзини ўраб турган муҳитдан ажралган ҳолда яшамайди. У муҳит билан муносабатга киришади, ундан таъсирланади, унга мослашади ва таъсир ҳам қилади. Муҳит маъноси кенг тушунча бўлиб унинг таркибий қисмига табиат манзаралари—пейзаж ҳам кирилади.

¹⁷ М. Горький, Олитературе, М., 1953.

Езма адабиётда бўлганидек, фольклор асарларида ҳам табиат кўриниши, қаҳрамонни ўраб турган муҳит тасвирига кенг ўрин берилади. Классиклар асарларида эса пейзажнинг инсонлар ҳаётига киргани — ўйнаган роли кенг планда тасвирланган. Бу борада асарлар мобайнида ривожланиб келаётган адабиётимиз ўз анъаналарига эга. Қиш бахтсизлик, ғамгин фасл, баҳор эса яшаш, меҳнат қилиш, уйғониш символига айланиб кетган. Шунингдек, тонг доим қандайдир гўзаллик, умид, хурсандлик ифодаловчиси бўлса, кеч, қоронғу аксинча ғашлик, ғам ифодачиси бўлиб қолган.

Пейзаж тасвирининг асардаги роли ниҳоят катта. Уни қўллашдан кузатилган мақсадлар ҳам турличадир. Бу ёзувчининг ўзига хос стили, демак, пейзаж тасвирига юкланган вазифалари билан боғланади. Унинг асарда бажарадиган вазифалари ҳам хилма-хилдир, лекин уларнинг ҳаммаси асар ғояси билан, ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрлар билан, эстетик мақсадлар билан узвий боғлангандир. Пейзаж қаҳрамонлар ҳаракатларига шароит яратиш, пайтни белгилаш, муайян шароитдаги ҳолатини, кайфиятини таъкидлаш, воқеалар ривожига таъсир этиш каби хусусиятлари билан асарнинг ғоявий йўналишида жуда муҳим ўрин тутади.

Асарларда пейзажни қўллаш, воқеаларни ташқи муҳит билан боғлаш ҳамма ёзувчиларда бир хил бўлмаслиги аниқ. Пейзажга бўлган муносабат ёзувчиларда турлича бўлиб қолмасдан, балки асарларнинг характерига қараб пейзаж бир ёзувчининг ўзида турлича роль ўйнаши мумкин. Пейзажга муносабат масаласида ёзувчининг ўзига хос томонларини, ҳамма асарлари учун қандайдир умумий бўлган томонларини кўриш мумкин. Ойбек ижодини пейзажсиз, табиат манзараларини асар воқеаларида, қаҳрамонлар ҳаётида ўйнаган ролисиз тасаввур қилиш қийин. Унинг қаҳрамонлари табиат билан доим юзма-юз келадилар.

Абдулла Қодирий асарларида пейзаж кўп ўрин олмайди. Лекин ўқувчи доим воқеаларнинг содир бўлаётган вақтини, қаҳрамонлар ҳаракат қилаётган муҳит табиат манзаралари, пайт билан боғлиқ эканлигини ҳис қилиб туради. Масалан, ўқувчи Отабекнинг Марғилонга бориши ва ошиқ бўлган фаслини яхши билади. Ёзувчи бунга кундалик ҳаётнинг деталлар, шу фасл туфайли рўй берадиган «майда-чуйдалар» орқали эришади. Бекдан

безовталанган Ҳасанали кечаси унинг меҳмонхонасидан хабар олади. «Тун аёз, изғириқ ел тўрт тарафга югуриб жон ачитмоқчи бўлар эди. Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жунжайиб дарича остида, изғириқ қучоғида ўтирар эди. У еган совуғига илтифот этмас, вужудини изғириққа топшириб, фикрини ҳужра ичига юборган эди» (21-бет). Ёзувчи Отабекнинг Марғилонга келган пайтдаги ҳавони шундай тасвирлайди ва бундан сўнг эса доим бошқа деталлар билан эслатиб туради. Ҳасанали Бек ошиқлигидан хабар топиб, кимлигини билиб Қутидорникига совчиликка боради, шунда Қутидор танчага олов солади. Тўй кунига келганда Отабек ва Кумуш кийимлари (умуман, Абдулла Қодирий севимли қаҳрамонларини яхши, ранг-баранг кийинтиради, эринмасдан батафсил ранги, туси, бичимигача кузатиб боради) воқеа содир бўлаётган пайтни шарҳлашга ёрдам беради.

Абдулла Қодирий қаҳрамонларининг руҳий ҳолатларини уларни ўраб турган манзаралар тасвири орқали ифодалашга эришади. Отабекнинг Тошкентда уйланишини бўйнига қўядилар. У «розилик» олгани Марғилонга боради. Баҳор. Табиат уйғонган, йўллар чиройли. Лекин унинг юрагига ҳеч нарса сиғмайди. Эркин, ҳар қандай диққи-нафаслик, қоида-тартиб ва мажбуриятлардан озод бўлган қушларга Отабекнинг ҳаваси келади. Отабекнинг фикрлари дам бевосита, дам табиатга кўчирилиб баён қилинади. Ёзувчи шу йўл билан қаҳрамонларнинг ҳолатини табиат ёрдамида тасвирлайди. Отабек қайнотаси томонидан қувилади. Отабекнинг умрида биринчи марта шундай хўрланиши эди. У нима деб ўйлашни, нима қилишни билмайди. Боши оғиб хаёлот билан Уста уйига келиб қолади. У билан танишади. «Уй эгаси қозон ёнига кетгач, у ҳам ўрнидан туриб ҳовлига тушади. Айвоннинг нариги ёни билан шарққа қараб кириладиган бир йўлак орқали бир боқчагами, майдонгами чиқилишини билиб шу ёққа юрди ва кичикроқ бир мевазорга чиқди. Кечанинг қоронғилиги устига меваларининг қуюқ япроқлари қўшилишиб, бу майдон айниқса Отабекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгил меваси бу кўнги қора воқеа билан қандай ўралиб, йўқолиб кетган бўлса, бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўяб, яшил япроқлари ила кўмган эдилар, яъни бундан ўсган дарахт қандай мева берадилар — ажратиш қийин

эди. У шу қоронғузор билан қўшилишиб кетгандек ва қоронғуликнинг қучоғига кира боргандек мевазорнинг ичкарасига юра борди. Ниҳоят бутоқлари бағрига солиниб тушган бир дарахтнинг остига ўтирди ва бу ўтиришда узоқ фурсат қотиб қолгандек ҳаракатсиз эди» (184-бет). Ёзувчи тасвирлаган ҳовли кўринишини Отабекка, унинг кечинмаларига мослигидан ташқари, бу ҳовли Отабек ҳаётида анчагина роль ўйнайди, бу ҳовлига ёзувчи кейинчалик яна Отабекни келтиради ва мана шу кўримсиз ҳовлида Ҳомидларнинг Кумушни олиб қочиш режалари ҳақидаги фитналарига дуч келади.

Ёзувчи бирор табиат манзарасига, ҳолати тасвирига мурожаат этар экан, бу қаҳрамоннинг муайян ҳолати, қарашларига мос бўлиб қолмай, балки келажак кайфиятларини ҳам белгилайди. Кумушни Отабекдан ажратдилар. Лекин унинг ҳасратининг, азобларининг чеки йўқ. Уларни ифодалашга тил ожиз. «Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам букун тунги қора совуққа чидолмай елнинг озгина ҳаракати билан-да, баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуқкина кўтарилган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучинида кесган эди.

Урта эшикдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўлалиги кетиб, озғинланган ва лекин бу озғинлик унинг ҳуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатган» (204-205-бетлар). Бу ердаги табиат тасвири севимли кишисидан айрилган, кўкси армон билан тўла Кумуш ҳолатига мос. Кумуш кўргулиги бу билан чекланмайди. Уни ўзи кўрмаган, севмаган одамга узатмоқчи ҳам бўладилар: Бу эса бусиз ҳам эзилган Кумушга ортиқча эди. Кумушнинг унаштирилиши хабарини Отабек тасодифан эшитиб қолади. Бу хабарнинг унга кўрсатган таъсирини ёзувчи очиқдан-очиқ шундай дейди: «Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрганидек, тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир...» (215-бет). Шундан сўнг ёзувчи «Хўжа Маъоз» мазорининг тундаги тасвирига ўтади, даҳшат, кучли шамол—хулласи, табиат нола билан кўтарилгандек. Шундан сўнг эса Отабекнинг шу мазор масчитида тунаганини билдиради. Шундай нозик психолог ёзувчи Абдулла Қо-

дирий ҳам ўз қаҳрамонларининг кайфиятларини тасвирлашга, таҳлил қилишга баъзан ожиз эканлигини таъкидлаб, қаҳрамон кайфиятини табиат тасвири орқали билдирмоқчи бўлади. Бу ерда Отабек табиат билан алоқага киришмайди — қабристоннинг хунуклигини сезмайди. Чунки унинг қалбидаги кечинмалари бундан кучли. Ёзувчи эса севимли қаҳрамонини аягандек ўзининг ожизлигини бўйнига олиб, унинг яраларини янгилагиси келмайди.

Табиат манзаралари фақат асар қаҳрамонлари кайфиятига мос тасвирдан иборат бўлган пассив ҳодиса эмас, балки у қаҳрамонларда маълум кайфият ҳам яратади. Отабек душманларини тугатиб Тошкентга қайтгач, яхши умидлар билан яшайди. Кумушни келади деб кутади. «Бу кун қуёш очиқ ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери қуёш бетини қоплаб, турли ерларга жон суви сепиш ила чарчаган баҳор булутлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар» (279-бет). Қушлар ҳам баҳорни табрик-лаб вижирлаб қолишди, подалар далага чиқди. «Баҳорнинг бу кунги сеҳрли куни Отабекни ҳам қитиқлади» (280-бет). У ҳам қимизхўрликка боради. Дала тасвирига ёзувчи бор маҳоратини ишлатади ва бундан Отабекни таъсирлатади. «Отабек табиатнинг шу кўркама ва латиф кўринишига мафтун бўлиб бироз ётгандан кейин, «у ҳам бўлса эди», деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди» (281-бет). Дарҳақиқат, Отабек энг яхши нарсаларни Кумушга раво кўради. Отабек шундай дилхушликка муяссар бўлар экан, буни Кумуш билан бирга баҳам кўргуси келади, унга буни ато қилмаганидан ўкинади, «у ҳам бўлса эди» деган эзгу нияти табиатга, баҳор тасвирига янги бир мазмун бағишлагандек бўлади. Мана шу табиат Отабек муҳаббати поклигининг чексиз, чегарасиз эканини таъкидлашга имкон беради.

«Меҳробдан чаён»да ҳам Абдулла Қодирий кенг пейзаж, манзара тасвирига катта эҳтиёж сезмайди. Лекин айрим ўринларда Анвар табиатига хос томонларни кўрсатишда пейзаж тасвирини қўллайди. Анвар ўз юрагини Раънога очмоқчи ва унинг фикрини билмоқчи. Ёзувчи дарров бу учрашувга шароит яратади, ўқувчини ҳам лирик ҳолатга тайёрлайди. Бу ерда севишганларнинг доимий ҳамроҳи ой ҳам қатнашади, дам майин, дам тўполон билан шамол ҳам қатнашади. «Меҳробдан

чаён»да «Ўтган кунлар»га нисбатан пейзаж кўпроқ, ғоявий вазифа билан таъминланган. Юқорида келтирилган мисоллардан айна чоғда шуни ҳам кузатиш мумкинки, бой табиат манзаралари билан персонажлар ўртасидаги контакт жуда ҳам «яқин эмас». Ёзувчи пайт, вақт, муайян шароитдаги табиат ҳолатини, асосан ўзи чизади. У сеvimли қаҳрамонларнинг қараши, ҳис қилиши, таъсирланиши орқали манзаралар яратмайди. Айниқса бу жиҳатдан юқорида келтирилган икки мисол характерли. Отабекнинг оғир кечинмалар билан қабристонда тунаши, Қумушнинг Отабекдан ажратилиб янги куёвга узатилиши воқеалари фонидagi табиат тасвири қаҳрамонлар ҳолатига мос равишда чизилади. Лекин қаҳрамонлар эса бу табиат манзарасини ҳис қилмайдилар, ўзларининг муносабатларини ҳеч қандай қилиб билдирмайдилар. Ёзувчи параллел тасвир йўлини тутади. Бу эса ёзувчининг ўзига хос стили, табиат тасвирига бўлган муносабати билан ҳам белгиланади.

Ойбек эса ўз асарларида табиат тасвиридан кўп фойдаланиши, бу соҳада ўзича услубга эгаллиги билан бошқа ўзбек ёзувчиларидан ажралиб туради.

Ойбек қаҳрамонлари табиат билан кўпроқ мулоқатда бўлади. Уларнинг туриш-турмушлари, яшаш шароитлари—ҳаммаси борлиқ билан, ўраб турган табиат, муҳит билан боғлиқ. У табиат тасвирини алоҳида-алоҳида лирик чекинишларда тасвирлаш ёки уни воқеаларнинг характерли ерларига қистириб ўтиш йўлидан бормайди. Ойбек тасвиридаги пейзажни воқеалардан алоҳида узиб олиб бўлмайди, чунки улар бутун асар руҳига, қон-қонига сингиб, ғояси билан чамбарчас боғланиб кетган. Ойбек манзараларига лирик сокинлик, вазминлик хосдир. Унинг асарларида табиатнинг ўйнаган роли ниҳоятда хилма-хил ва бойдир. Буларнинг ҳаммаси бир масалага—автор ғояларини лирик тарзда ифодалашга, ўқувчига эстетик завқ бағишлашга қаратилади. Бутун воқеалар давомида ўқувчи дам ғамгин, дам мунгли, ҳасратли, дам юракларга қандайдир завқ, шодлик берувчи манзараларни, борлиқни кузатиб боради. Бу ажойиб манзарасиз воқеалар аҳамиятини, қаҳрамонлар саргузаштини тўла тасаввур қилиш қийин. Бу табиат тасвирлари қаҳрамонларнинг ҳаётга, табиатга яқинлиги ва реаллигини акс эттиришга қаратилгандир. Ойбек пейзажлари социал мазмун билан таъминлангани билан ҳам характерли. Табиат фаслла-

ри кўриниши, инжиқликлари ҳаммага ҳам бир хил таъсир этмайди. Агар қаҳратон қиш камбағал сирини очиб юборса, кун кўришини қийинлатса, бойларга бойиш йўлни кўпайтиради.

Табиат манзараси, борлиқ Ойбек қаҳрамонларига турлича таъсир қилади, улар кайфиятини, ҳолатини белгилайди. Ойбек пейзаждан кўпроқ қаҳрамон кайфиятини белгилаш мақсадида фойдаланади. Табиат ва инсон доим бирга яшайди ва бир-бирларига таъсир кўрсатадилар. Дам инсон кайфияти табиатни «белгиласа», дам табиат инсон кайфиятини белгилайди. Йўлчи Мирзакаримбойнинг уйида қолади. Уйдан, оиласидан узоқда, янги шароитда, янги танишган узоқ қариндошиникида, ҳали у ҳеч кимни билмайди, танимайди. «Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғлиги ҳам тамом сўнмаган эди. Аллақандай майин, мулойим жимжитликни атрофда сизир, бузоқларнинг маъраши, дарахтлар орасидан қушларнинг ора-сира янграб, яна бир зумда тинган сайраши сесқантиради. Ҳамма нарса ҳорғин, мудрашга бошлаган каби... Аллақандай поёнсиз ғариб оқшом» (16-бет). Бу оқшом ҳақиқатан шундаймикан ёки «...супа лабида бошини қуйи солиб, камбағал, қишлоқдаги чордевор уйини, меҳрибон онасини, севикли укаларини кўз олдига келтириб, ўйлар»га чўмган Йўлчига шундай таъсир қилдимикан? (16-бет). Езувчи бир воқеа давомида қаҳрамон кайфияти ва воқеа характерининг ўзгариши билан табиат тасвирини ҳам ўзгартириб боради. Йўлчи ойнасиз, қоронғу, зах, илгари бедахона бўлган ҳужрадан—хизматкорхонадан чиқиб ўзини енгил ҳис қилади. «Осмон тиниқ, қалин қор билан қопланган далалар устида юлдузларнинг олтин гўзаллиги ёрқин чақнайди. Ҳар вақтдагидан кўркамрок, тиниқроқ кўринган тўлин ой самонинг бир нуқтасида қотган каби... Унинг нурларида қишнинг поёнсиз оқ кўрпаси майда олтин учқунлатиб, ҳамма ёқни чуқур жимжитлик билан ўраб ётарди. Яланғоч дарахтлар майда юлдузчалар билан ёнган қора, ажиб, чиройли кўлкалар ташлайди. Ойдинли қиш кечаси шундай гўзал, шундай улуғворки, ҳатто хизматкорларнинг хароб кулбаси ҳам, деворларига кимнингдир томонидан ёпилиб, йиғиштирилмай қолган таппилар ҳам, аллақандай бежирим манзара ясайди» (101—102-бетлар). Езувчи бу ажойиб манзарани бериш орқали бой хизматкорларининг яшаш шароитини

янада таъкидласа, ночорлигини билдирса, иккинчидан; бу манзара Йўлчи хаёлларига шароит яратади, унга умид бахш этади. Биз Йўлчини Гулнор билан танишганидан, уни Ерматнинг қизи эканлигидан хабардор бўламиз. Йўлчи шу вақтгача номаълум қиз хаёли билан яшар эди, унинг кимлигини билишнинг ўзи ҳам Йўлчига катта бахт. «Ҳозир унинг кўкси гоҳ оғритувчи, гоҳ юпантирувчи кечинмалар билан, бутун руҳига сингган тотли ҳасрат билан тўла эди» (102-бет).

Ойбек табиатни бутун ранглари билан ҳис қилган катта рассом санъаткордир. У сўз кучи билан табиатнинг қайтарилмас манзарасини яратади. Езувчи табиатнинг қаҳрамонлар кайфиятига мос ё унга зид тасвирини берар экан, бунда ўзининг севган фасли манзараларидан фойдаланади. Ойбек ижодида «...ўзига хос ва севимли образлар системаси яратилди. Бу поэтик образлар системаси ичида «қуёш» ва «баҳор» картиналари шоир кечинмаларини акс эттиришга, айниқса мувофиқ бўлиб тушади... Ойбекнинг шеърларида қуёш ва баҳор образлари лирик қаҳрамонга ҳамиша ҳамроҳ. Шоир қуёш ва баҳор нурларини қалбида сақлайди... Қуёш ва баҳор худди лирик қаҳрамон сингари кишиликка, меҳнаткаш халққа ёруғлик, шодлик ва бахт яратиб беришда қатнашади... Қуёш ва кўклам образларида, уларнинг ҳаракатларида, такомлида, гўзаллиги ва ички мазмунининг очила боришида шоир юрагига яқин ва қадрдон ғоя гавдаланади»¹⁸. Бу фикр Ҳомил Ёқубов томонидан Ойбек поэзияси устида олиб борилган кузатишлар натижасида майдонга келган. Ойбекнинг шоирона қалби, табиатни катта санъаткор рассом сифатида ҳис қилиши унинг прозасида ҳам намоён бўлган. Айниқса, унинг севган образлари — табиат бўёқлари «Қутлуғ қон»да кенг планда ишланган, мукамаллашган. Езувчи Йўлчи ва Гулнорга олам-олам қуёш ато этади.

Ойбек Йўлчини хуш кўради. Ойбек табиатан сахий ижодкор. Унинг сахийлиги биринчи навбатда ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатида намоён бўлади. Ойбек ўз қаҳрамонига «қўлидан келган» ҳамма яхшиликларни қилади. Қисқа умр кўрган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдан тотиган Йўлчига ажойиб дамлар тақдим этади, ша-

¹⁸ Узбек совет адабиёти тарихи очерклари, II том, 1962, 276—279-бетлар.

роит кўтарганича, уни ҳаётдан завқлантиради. Йўлчи шундай бир даврда яшайдики, унинг меҳнатдан бошқа нарсага ҳаққи ҳам йўқ. Ундан талаб қилинадиган нарса сўзсиз итоат, тўла тобелик ва тинимсиз меҳнат. Ёзувчи Йўлчи меҳнати улуғлайди. Уни меҳнатдан завқлантиради.

Умуман, Ойбек ижобий қаҳрамонлар образини яратганда уларга табиат бахш этган барча фазилатларни, гўзалликни ҳис эттиради, уларни эстетик завқлантиради. Инсон билан табиат ўртасидаги табиий боғлиқликни ёзувчи ижобий қаҳрамонлар орқали реаллаштиради. Меҳнат кишининг маънавий бой, завқли, таъсирчан, гўзалликни чуқур ҳис этувчи қилиб кўрсатиш унинг табиатга яқинлигини кўрсатиш орқали амалга оширилади. Йўлчи Мирзакаримбой эшигига келган кундан бошлаб ишга тушиб кетади. «Йўлчи ўроққа диққат билан тикилиб қаради ва энгқайиб ўра бошлади... Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай; қизгин бўғувчи ҳаво юзга уради. Йўлчи мўл-мўл тер қуйиб, ҳеч қаёққа қарамай ишлай берди. Ўроқ ўткир эди. Уралиб-чаплашиб ўсган қалин майсани «шар-шар» йиқиб борар экан, ўзи ҳам завқланади» (15-бет). Меҳнат қандай оғир бўлмасин, кучли Йўлчига бўйсунди. Йўлчининг бу меҳнати тақдирлагандай бўлиб, ёзувчи шу куни биринчи марта унга Гулнорни кўрсатади.

Ёзувчи Йўлчи кўзи билан яхши, чиройли нарсаларни кўради, тасвирлайди. Мирзакаримбой кўлидан ҳамма нарса келади, қўли ҳар нарсага етади. Уй-жой, кийим-бош, маишат жойида. Мирзакаримбойга тегишли, уники бўлган нарсаларни Йўлчи кўзи билан, унинг қараши, тушуниши билан тасвирлайди. Йўлчи инсон яратган ҳамма яхши нарсаларни қадрлайди, тушунади. Бойлар ҳамма нарсага эга, лекин улар учун завқланиш бегона. Бойларнинг фикри пул билан, давлат билан банд, улар табиат, инсон яратган гўзалликни ҳис қилишдан узоқ. Ёзувчининг бу нияти асарнинг қон-қонига сингдириб юборилган.

Йўлчи эса дидли, таъсирчан. Йўлчи Мирзакаримбой уйида қолади. Тонг отиши билан ўрнидан туради. «Ҳаво салқин, тоза. Унда-мунда қушлар сайрайди. Йўлчи ўрнидан турди, ариқда юз-қўлини ювиб, ташқари саҳнида бироз кезди. Меҳмонлар шийпонда шоҳи, атлас,

адрас кўрпаларда, бошларини оппоқ ва юмшоқ ёстиқларга қўйиб ухлайдилар; баъзиси пишиллайтиди, яна бирови хириллайди, кими секингина бурни билан ҳуштак чалади. Баъзилари хуррак тортади. Улар бир-бирлари билан ўчакишкандай хурракни даража-бадаража оширишга тиришади: бирисиники авжга минганда, иккинчиси бошлайди.

Майин тонг шабадаси ранг-баранг гулларни секин тебратиб, атрларини ҳар ёққа сепеди. Йўлчи бу гўзал гулзордан узоқлашгуси келмаса ҳам, лекин хурракни эшитмаслик учун, бу ердан кетади» (17-бет). Бу ажойиб тонгдан Йўлчи баҳраманд бўлади, бошқалар—боғ эгалари гафлат уйқусида улғувор тинчликни, сокинликни ўзларининг ёқимсиз хурраклари билан бузадилар. Мана Мирзакаримбойнинг боғи. «Йўлчининг кўзига «жаннатдай» катта боғ манзараси очилади, томоша қилиб, кекса тоғанинг орқасидан юра берди. Орасидан Қўқонарава бемалол юрадиган кенг, узун ишкомлар икки танобдан мўлроқ ерни ишғол этган. Кўмкўк ток барглари эрталабки қуёшда жилваланади. Боғнинг тўрт томонини ўраган баланд, янги пахса девор бўйлаб шафтолилар ўсади. Кўпларига тирговичлар қўйилган бўлса, меванинг кўплигидан шохлари синиб, ерга тегиб ётади. Боғнинг қуйисида катта олмазор... Йўлчига шунси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир қизиқ устида текис саф тортиб туради, дарахтлар ўртасидаги масофа ҳам баробар. Дарахтлар пакана, меваси мўл ва йирик. Лекин ҳозир деярли ҳаммаси кўм-кўк. Бундан ташқари, боғнинг турли жойларида ҳар хил мевали дарахтлар — нок, ўрик, беҳи, жийда... ва ҳоказо анчагина» (19—20-бетлар). Ёзувчи бирор ерда бойларнинг, давлат сўраб турганларнинг кўнгилларига чуқурроқ назар ташламайди. Уларни табиат билан учраштириб, баҳраманд қилмайди. Зотан, уларнинг яшаш шароитлари, фикрлаш доиралари бунга йўл қўймайди. Уларнинг ҳам «роҳатланиш», ҳаёт завқини суриш «майдони» бор. Бири пул тўплашдан, бир гап-гашт ейишдан, ичишдан, бири бузуқчилик қилишдан лаззатланади. Ёзувчи уларнинг эстетик завқ оладиган манбаларини чегаралаб пулга, давлатга боғлайди, маънавий қашшоқ қилиб кўрсатади.

Фазлиддинлардан бир бечора одам қарз бўлиб қолади. Тўлашга пули йўқ. Қарзидан қутулиш учун уларга ягона кун кечирини манбаи бўлган боғини ўтказ-

моқчи бўлади. Езувчи бу ажойиб боғни эринмасдан тасвирлайди. «Боғда саккиз узум ишком, ҳаммасининг поятари яхши ишланган, пушталари чопилган. Салимбойвачча икки ишкомга кириб бошдан-оёқ кўриб чиқди. Узуми ток баргидан ҳам мўл. Фазлиддин эса, барча ишкомларни айланиб неча хил узум борлигини ҳам билиб чиқди. Кейин, жўхори, сабзи, пиёз экилган қисмларга қаради... Девор бўйлаб ҳар хил мевали дарахтлар: шафтоли, олма, нок, олуца, жийда. Бу боғда, Салимбойваччага олтмиш уч туп, Фазлиддин ҳисобича, етмиш туп мевали дарахт бор эди. Боғнинг саҳнини Салим уч ярим таноб, Фазлиддин уч таноб мўлжаллади. Салимбойвачча секингина шивирлади: «Ўн танобга арзийди. Ҳамма нарсаси тайёр. Ошни пишириб, қошиғини солиб қўйибди эгаси, ичаверасиз, Фазлиддин» (288-бет),

Езувчи Йўлчига ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайдиган катта туйғуни — муҳаббатни ато этади. Йўлчидаги бу туйғу унинг қалбидаги олижаноб фазилатларни янада ёрқинроқ намоиш эттиради. Унинг характеридаги олижаноблик, яхшилик имкониятларининг ниҳоясиз эканлигини кўрсатади. Уни севги маънавий жиҳатдан яна гўзалроқ қилади, унга аллақандай сўз билан ифодалаш қийин бўлган ҳаётбахш руҳ, илиқ туйғу ато этади. Йўлчи кўнгил қўйган қиз Гулнор ҳар жиҳатдан ҳам унга тенг: улар ҳам социал, ҳам ёши, ақли жиҳатдан бир-бирларига муносиб. Иккаларининг ўз тақдирларини бир-бирига боғлашлари учун ташқи жиҳатдан бирор монийлик қиладиган нарса кўринмайди.

Лекин шунга қарамасдан, улар йўлларига шундай тўсиқлар қўйиладики, натижада уларнинг севгилари фожиали тугайди. Мана шу бир-бирига тенг ва мос ёшлар севгисининг фожиаси ўша давр, ўша тузум фожиасига, айбномасига айланди. Бу икки ёш ҳар жиҳатдан ўзига тенг бўлмаган одамга (фараз қилайлик, Йўлчи Нурига, Гулнор Ҳакимбойваччага) кўнгил бериб, «одобсизлик» қилганида, бошқа гап эди! Уларнинг тенглиги, бир-бирига муносиблиги фожиани яна ҳам чуқурлаштириб юборади.

Йўлчи ва Гулнор биринчи марта саратонда кўришади, унутилмас висол дамлари эса уларга баҳорда, ёзда насиб бўлади. «Қиз Йўлчини чуқур севар, унинг ёлғиз исмини эшитиш билан юраги тўлқинланар эди.

Бу муҳаббат қизнинг кўнглига ёз чоғи, Йўлчи қишлоқдан келган кунларидаёқ саратон қуёши билан бирга кирган эди» (137-бет). Йўлчи ва Гулнор бир-бирларига бўлган муҳаббатини гўзал баҳор кунлари изҳор қилдилар. Улар шундай жамиятда яшайдиларки, оддий ниятларини ҳам рўёбга чиқариш мумкин бўлмайди. Лекин сахий ёзувчи улардан ҳеч нарсани аямайди. Ёзувчи бойларга раво кўрмаган бахтни, унутилмас дақиқаларни ўз қаҳрамонларига беради. Бу бахт табиат нашидаси эди. Йўлчи билан Гулнорнинг бир-бирларига муҳаббат изҳор қилишлари — юракларини очишларига тайёрланган шароитни кўрайлик. Баҳорда Гулнорлар далага кўчишмоқда. Аравада Гулнор, онаси ва Йўлчи. Поёнсиз дала, ажойиб манзара. Йўлчи аравада севгилисини далага элтар экан, йўл бўйи уларни табриклагандек баҳор ўз кучи, қудратини, илтифотини намоиш қилиб боради. Халқ фарзандлари бўлган бу икки ёш беқиёс кенгликлар қўйнида, табиат ҳамма нарсани яшашга, ишлашга, келажакка даъват этган бир кунда бахтли бўладилар. Ариқ бўйида айтилган қисқа, лекин бир-бирларига бахт ато этувчи оддий сўзларда, қарашларда олам-олам қувонч бор. Улар бахтидан табиат ҳам, бутун борлиқ ҳам хурсанддек, шодлангандек бўлади.

Йўлчи кетмон баҳона қилиб Гулнорни кўргани, учрашгани келгандаги пайт-чи? Ёзувчи улар ҳаётида юз берган унутилмас онларни доим янада безагиси, янада нурли қилгиси келади. «Боғ гўзал. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади. Боғнинг ҳар бурчагида ўзга бир лаптофат: ариқларда сув кумушланади, майсалардан уқа тутган ҳовуз сув билан эмас, нур билан тўлган каби жимир-жимир мавжланади. Бир ёқда мевали дарахтлар — туташ ҳаво гулзори ясайди. Боғнинг қуйи томонида бир чизикда саф тортган баланд адл тераклар... Улар ҳар вақт майин титрайди. Қушлар куйлайди, ариқларда сувлар, дарахтларда барглари куйлайди. Улар билан бирга боғ ичида Гулнор ҳам куйлайди» (166—167-бетлар). Шунда Йўлчи кетмонни баҳона қилиб келади. Бу учрашув уларга тугалланмас бахт онлари бўлиб қолади. Севган қаҳрамонларига ниҳоят сахийлик қилувчи ёзувчи инсонлар раво кўрмаган бахтни, яхшиликни ато қилгиси келади. Лекин баҳор, умуман та-

биат гўзаллигини ҳис қилиш туйғусидан узоқ бўлган, фақат пул, давлат кўйида яшовчи золимлар ўзларигина эмас бошқаларни ҳам бу гўзалликдан маҳрум қилмоқчи бўладилар. Гулнор Нурилар ҳовлисида кир ювади. Ажойиб баҳор, гилослар гуллаган. «У букун шод, баҳор унинг нашъасига нашъа, гўзаллигига гўзаллик қўшган... Енглари шимарилган, тиқмачоқдай оқ билаклар қуёш нурида кумушланар сочлари қуюқ, киприклари майин ёнар эди» (159-бет). Мана шундай ажойиб дамни Нури бузади, у Гулнорга Йўлчини ўзларига хизматкор қилиб олмоқчи эканлигини билдиради. «Кечқурун Гулнор ўз уйига қайтаркан, йўл-йўлакай ҳасратда ёниб қоронғу хаёлларга чулғанди» (161-бет).

Шу ажойиб баҳордан Нури қандай таъсирланди, нима олди? Бу ажойиб дам Нури кўнглига бирор ёруғлик бермади. Ҳолбуки, Гулнор меҳнат қилаяпти, кир юваляпти. Барча ҳақ-ҳуқуққа эга Нури эса белини ушлаб гердайиб турипти. Гулнорни мақтагани учун қайна-насини ҳам узиб олмоқчи бўлади, бу фикр ҳам унга завқ бағишламайди, аламини тарқатмайди. У Гулнор сирини чуқурроқ билмоқчи бўлади, аёвсиз равишда Йўлчи ҳақида гап очади, унинг қалбини тирнайди. Ажойиб баҳор ёзувчига икки қалб, икки синф вакиллари янада конкрет кўрсатиш имконини беради. Гулнорнинг маънавий бойлигини, шу билан унинг бахтли эканлигини ёзувчи яна бир бор таъкидлайди. Ҳамма нарсага эга, лекин қалби қоронғи, нияти бузуқ бўлган Нури эса ҳамма нарсдан, даставвал кишига бахт, завқ бағишловчи гўзалликни тушунишдан маҳрум қилади. Доимий адоват, ҳасрат, бойиш, давлат орттириш истаги Нуриларни нотабиий, лекин улар учун табиий бўлган нарсалардан завқланишга олиб келади. Ҳақиқий гўзаллик, инсонни завқлантирувчи, яшашга даъват этувчи ҳис-ҳаяжонлар уларга бегоналигича қолаверади. Чунки улар кўксилари, қалблари бошқа кечинмалар, фикр-хаёллар билан банд. Табиатни, ёзувчи севган баҳорни ҳаммага ҳам бир хил манзур қилмаслик асар ғоялари билан чамбарчас боғланиб кетади. Бунда табиийлик ёрқин кўриниб туради. Нурилар фақат завқланмайдиларгина эмас, балки бошқаларни ҳам шундай қувончдан маҳрум этадилар, ҳаётларини заҳарлашга ҳаракат қиладилар. Сахий табиат раво кўрган нарсаларни одамларга раво кўрмайдилар. Чунки улар бир

фикрда, бир ниятда яшамайдилар. Ҳар бир тасвир социал тенгсизликни, қарама-қаршилиқни таъкидлашга сафарбар этилади. Шундай қилиб, ёзувчи яратган ҳар бир манзара авторнинг ғоявий мақсадлари, тасвирланаётган даврнинг социал конфликтини очиш билан муштарак бўлиб боради.

Ҳар бир катта санъаткор сингари Ойбекнинг ўзига хос нозик томонлари, «инжиқликлари» бор. Табиатнинг ҳамма фасли, ҳамма дақиқалари унга бир хил таъсир этмайди.

Ойбек қоронғилиқни, кечни, тунни ёқтирмайди. Бу пайтда албатта қандайдир кўнгилсизлик рўй беради. Севган қаҳрамонлари дилини вайрон қилади. Қоронғулик тасвирдан фойдаланиш Ойбекка ўтмиш адабиётдан, қолаверса, Абдулла Қодиридан мерос бўлиб қолади. Ойбек бу қарашни ривожлантиради, бахтсизлик, кўнгилсизлик символида қўллайди. Абдулла Қодирий ҳам қаҳрамонларнинг кўнгилсиз ҳолатини атайин кечга, қоронғуликка кўчиргандек бўлиб кўринади. «Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора қучоғига олган қоронғу бир тун эди ва булардан қайси бирларининг сўнг соатлари етганлиги шу қоронғу тун каби қоронғу эди» (240-бет). «Анвар маҳдумнинг маҳалласига келиб етганда, киши танимаслик даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронғулик ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб ўғри кишидек, атрофига қарана бошлади» (203-бет). Кеч тасвирининг бошланиши кишини нимагадир тайёрлайди. «Атрофда қоронғулик қуюқлашди. Номошомдан қайтганларни қоронғи эшиклар «ғарч», «ғиқ» билан ютади. Осмон булут. Биронта юлдуз кўринмайди. Ҳамма нарса — уйлар, деворлар, дарахтлар, қоронғуликка жимгина чўкди» (121-бет). Мана шундай оғир, юракни эзувчи дамда Йўлчи Гулнорни эслаб энг ширин хаёлларга берилиб ўлтирар экан, қишлоғидан одам келиб оиласига бироз пул юборишни сўрайди. Йўлчи Мирзакаримбойга мурожаат этишга мажбур бўлади... Бу Йўлчи учун ниҳоят оғир бир вазият эди. Гулнорнинг ўлими ҳам кечасига тўғри келади. «Қоронғулик, Гулнорнинг қайғуси каби қуюқлаша борди. Унда-бунда юлдузларнинг олтини ялтиради» (296-бет).

Қиш камбағал, бечоралар, етим-есирлар, оч-юпунлар сирини очади. Бунга «Меҳробдан чаён»да Абдулла

Қодирий ҳам эътибор қилган эди. «Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчлик кавш инъом қилган, бой ва беклар оёғидаги бедона, сағри қала кавшлар билан, камбағал косиблар кийган упика, айбаки кавшларнинг ўзаро фўрим қолмаган ва ҳатто баъзиларининг оёғидаги ёғоч кавшлар ҳам ажойиб нағма навозлик қилар эдилар» (152-бет). Абдулла Қодирий умуман манзарани тасвир билан одамларни бир хил кийинмаганлигига имо қилиб ўтса, Ойбекда бу фасл, ғоя билан чуқурроқ боғларди. Ойбек ҳам табиатнинг бу фасли билан чиқишмайди, чунки унинг севган, хайрихоҳ бўлган қаҳрамонларининг ночорликлари, камбағалликлари бу пайтда айниқса билинади. Уларнинг онгларига қишдан яхшилик кутмаслик сингиб кетган. Мана, Шоқосимни бой хизматкорликдан бўшатиб юборади. Бундан хабар топган Йўлчи билан Уроз жуда ташвишландилар. Уни қишда ҳеч ким ишга олмаслигини биладилар. «Қаҳратон қиш бўлса!» деб афсусланади. «— Қиш ўчоғи тор, кўп уйингга бор, дейди кексалар,— деди Йўлчи, совуқда ота-бола қаерга боради» (103-бет). Буларнинг ташвишлангани бекорга эмас эди, иш тополмаган Шоқосим тиланчилик қилишга мажбур бўлади. Йўлчи Мирзакаримбой билан урушиб кетар экан, бозорга тушади. «Қаҳратон қиш. Нима кўп — ишсиз кўп. Иш топиш қийин. Мардикорлик, дала ишлари йўқ... Йўлчи лой йўлкада оёқларини солиб ўлтирган қатор ҳаммоллар ёнига суқулди... Бу ерда йигирмага яқин ҳаммол ўлтиради. Ораларида ўн тўрт-ўн беш ёшли, хаста каби рангсиз, ориғ болалар; юк қўтариш уёқда турсин, афтидан, ўзини базўр эплаб юрадиган, тинкаматорсиз, елкаси чиққ, бели букик чоллар ҳам бор. Ҳаммасининг белида, елкасида эски-туски нарса, узуқ-юлуқ арқон, кийимлари жулдур, ифлос: бир кўплари чопон ўрнига жўн қопга ўралган» (260-бет). Ёзувчи қиш фаслининг меҳнаткаш аҳволини янада оғирлатганлигига эътибор қилар экан, қишнинг ўзига хос жозибаси ҳам унинг назаридан четда қолмайди. Санъаткор бу фаслнинг ҳам ҳусн-латофатини чизиш учун таъсирли сўзлар топади, қиш файзини кўрсатади. Бу билан гуё қиш ўз-ўзича «ёмон», айбдор эмас, у ҳам одамларга завқ бағишлаши, бахт келтириши мумкин деб айтмоқчи бўлади. Лекин маълум тузум бу ажойиб фаслни камбағал хуш кўрмайдиган қилиб қўйган, демоқчи бўлади.

Табиатнинг бу фасли Йўлчига ҳам яхшилик қилмайди. У бу зимистонда меҳрибон онасидан ажралди. Бу хабарни Йўлчи кечқурун эшитди. «Булутли қиш кунининг юракка зиқлик берувчи хира тонгида» эса Гулнор ҳам эшитди» (180-бет). Йўлчи ҳолатини ёзувчи Гулнор тасавури-ла беради. «У қишлоққа кетаётган ғариб йигитни тасаввур қилади, мағрур боши букилган, кўзларида чуқур ҳасрат; қор босган далада кадамларини катта-катта отиб, танҳо боради...» (182-бет). Гулнорнинг хаёлотини ниҳоят реал бўлиб, ўқувчи уни шундай равшан тасаввур қилади. Гулнор бу билан кифояланмайди, Мирзакаримбой кўрсатган бойликларга хаёли кетиб қолган Гулнор яна дарров ўзига келади. «...бирдан Йўлчини, онасининг мазорини қучиш учун совуқда қор кечиб кетаётган етим, мотамли Йўлчини эслади» (184-бет). Йўлчи ҳам моддий, ҳам маънавий қийналади. Қийинчиликлар йил сайин кўпая боради. Отасидан жудо бўлиши ерининг қўлдан кетишига сабаб бўлади, бунинг натижасида у она қишлоғини ташлаб шаҳарга иш қидириб келади. Тирикчиликни бир амаллаб эплаб турган жафокаш онасидан ҳам ажрайди. Уйини сотиб синглисини шаҳарга ўзи билан олиб кетади. Шундай қилиб, бир оила вайрон бўлади, тугайди. Йўлчини ҳаётга ундаб, келажакка, яшашга умид боғлаган якка-ягона нарса Гулнор эди. Мана шу бахтсиз қиш кунларининг бирида ундан ҳам ажралади. Гулнорнинг бойга узатилиши ҳам қишда бўлади.

Гулнорнинг тақдири Йўлчи тақдирини ҳам белгилайди. Булар кечинмаларидан табиат ҳам мотамга тушади. Гулнор никоҳ яқинлигини эшитиб юраги зир титрайди. «Бир тутам қиш кунин Гулнор учун битмас-туганмас узоқ кўринди. Яланғоч дарахтларнинг учларида уфққа ботган қуёшнинг нурлари титрайди. Атрофдаги ҳовлилардан кўтарилган тутунлар кўкимтир, майин мавж билан тиниқ, совуқ ҳавода сузади...» (206-бет). Онасини кўмиб қайтган Йўлчини яна мудҳиш хабар кутар эди. Йўлчи Қоратойдан бу фожиали хабарни эшитади. «Кечанинг тим қорасида юлдузлар ёрқин ёнади. Ҳаммаёқ жимжит. Тун совуғи билан қотган лой оёқ остида, синиқ шиша парчаси каби қирс-қирс ушалади. Йўлчи қоронғи кечада борар экан, бутун ғариблигини, юрагидаги қайғу гирдобининг бутун оғирлигини яна чуқурроқ

туйди (210-бет). Бу ҳам Йўлчига камлик қилгандай, у Гулнор йўқолганидан хабар топади. Бусиз ҳам Йўлчининг қалби оғир ва ноаниқ аҳволда эди. «Кечанинг совуғи, изғирин кучайди. Бадани совуқдан муз кесилди, чарми тошдай эски этик ичида оёқлари жонсизланди. Лекин, у бир зум кўнмасдан тентирайверди. Бир бурда сариқ, совуқ ой хира нур тумани сепди. Йўлчи санқиб юриб, анҳор ёқасида тўхтади. Сув шивиллаб, қандайдир, сирли, ваҳимали кўриниш билан оқади» (214-бет).

Ёзувчи севимли қаҳрамон Йўлчининг юрак дардларини ҳадеб оча бергиси келмайди, чунки ҳамма нарсани ҳам чегараси бўлади, лекин Йўлчи бошига шунча нарса тушдики, уларнинг ҳаммасини кўтариш, бардош бериш учун фақат Йўлчидек мард бўлиш керак эди. Гулнор узатилди. Гулнор умиди билан бой эшигида юрган Йўлчига бу уй тамоман ҳаром бўлди, иккинчи томондан, бу уйда Гулнор яшайди. Синглиси Унсинни кўргани келган Йўлчи, ундан Гулнор ҳақида эшитади. Устига-устак Унсин бу уйда қололмаслигини билдиради. Йўлчи кўксига таърифга сиғмайдиган қарама-қарши ҳис туғён қилади. У эркак киши, ҳамма нарсани мардлик билан енгади. Ёзувчи уни вазмин, чидамлик қилиб беради ва унинг ҳолатини табиатга кўчиради. «Қор кучли ёғарди, кўчалар, томлар, деворлар, дарахтлар оппоқ... Сокин, ғариб қиш оқшоми, қор капалаклари Йўлчининг қошларига, киприкларига кўнади, юзларига ёпишиб томчиланади. Йўлчи узоқда, масчит минораси устида, қор билан яна кўпроқ қаппайган бўш лайлак уясига термулади. Нечундир, кўнгли бузилади. Ғариб, сокин қиш оқшоми...» (250-бет). Кўнглининг бузилишига асос камми?! Одамни шунчалар ҳам хўрлайдиларми?! Мана шу ҳамма фикр манзарага кўчгандек, ва аксинча, гуё Йўлчи ҳолати манзарани шундай кўришга, таъсирлашга олиб келгандир!

Қишдан ҳаммага ҳам озор етавермади. Бойлар ҳаётига совуқ таъсир кўрсатмади, балки улар бу фаслнинг ҳам завқини суравердилар. Нури эрга чиқди, Мирзақаримбой ёш қизга уйланди. Салим билан Тантиллар бўлса кайфи-сафодан қолмадилар. Лекин шу билан ёзувчи бу одамларни қиш фазилатларидан эстетик завқлантирмади ҳам.

Оғир яраланган Йўлчи охириги марта ҳаётга боқар экан «Тиниқ зангори само, азамат қуёш унинг кўзларига

кирди» (330-бет). Бу Йўлчининг охириги нигоҳи эди. «Оғир қоронғилик, чуқур ва эзувчи жимжитликда икки дўст учинчи дўстини қабрга қўйди» (332-бет). Йўлчи бошлаган иш, у кўтарган норозилик ҳаракати мўътабар эканлиги ҳақида Шокир ота яхши гапиради. Унинг гапи тўғрилигини тасдиқловчи, келажакка умид бахш этувчи фикрлар табиатга юкланади: «Уфқларга қон каби тоза, қизил шуълалар югурди. Чиқаётган қуёшни саломлаб, яшил дарахтларда қушлар сайрай бошлади...». Асар шундай оптимистик бир тарзда тугалланади. Охирида ҳам қаҳрамонларга қуёш ҳамроҳ бўлади. Ойбекдаги умум стил учун хос бўлган мазмун ва равонлик унинг пейзажга бўлган муносабатини ҳам белгилайди. У табиат бўёқларини қуюқлаштирмайди, рангларни кескин ўзгартирмайди. Унга нимранглик, сокинлик маъқул.

Саид Аҳмад ҳам табиат манзараларини ўзига хос бир тарзда ҳис қилади, кўради ва тасвирлайди. Саид Аҳмад хоҳ лавҳа ва хоҳ ҳикоялар, хоҳ повесть ва хоҳ роман бўлсин, табиат тасвиридан кенг фойдаланади. Унинг қаҳрамонлари ҳам Ойбек қаҳрамонларига ўхшаб кенг, бепоён табиат қўйнида яшайдилар. Улар ўзларини ўраб турган борлиқ билан жуда яқин муомалада бўладилар, уларни табиатдан ажратиб тасаввур қилиш мумкин ҳам эмас. Ёзувчи ҳар доим ўз қаҳрамонларига ажойиб манзараларни кўрсатиб, ҳис қилдириб ўтирмади ҳам. Лекин улар истаса-истамаса табиат қўйнидалар. Ёзувчи қуюқ, ёрқин бўёқлар тарафдори. Унинг манзаралари мўллиги, кўзга ташланарли даражада кўримлиги, ниҳоят, бой ўхшатишлари билан характерлидир. У ҳамма фаслдан, табиат кўринишларидан шеърият топади, завқланади. Ёзувчи манзара ёрқинлиги персонажларни «босиб» кетишидан қўрқмайди. Унда одатда анъанавий бўлиб кетган ой, қуёш, баҳорларга қайта-қайта мурожаат этилгани кўринади. Лекин ёзувчи уларнинг ҳар бирини янги-янги ўхшатишлар, функциялар, психологик вазифалар билан таъминлайди. Ўзимизга ошно бўлиб кетган ой ҳам юз турланиб ҳуснини кўз-кўз қилади. У қаҳрамонлар кўнглига йўл топиш билан, ва аксинча, қаҳрамонларнинг унга мутлақо эътиборсизлиги туфайли ўқувчи диққатини тортади.

Саид Аҳмад қаҳрамонлари замонавий, шу кунги кишилар, ёшлардир. Улар ҳамма нарсага тўла ҳақлигини эмас, балки шу ҳаёт берган завқлардан чала-ярим эмас,

тўла лаззатланиш, «кўкрак кериб нафас олиш» тарафдоридирлар. Улар ишлаб ҳам чарчамайдилар, завқланиб ҳам. Ёзувчи қаҳрамонлар учрашган шароитни улар кайфиятларига мос ҳолда тасвирлайди. «Яна ўша анҳор бўйи. Яна ўша сичқон тешган элакдек ой. Юлдузлар куйган қозон тагидек жимир-жимир қилиб туришибди. Анҳор шалоблаб қирғоққа салчийди. Ой аксини майдалаб оқизиб қетмоқчи, мажнун тол новдаларига осилиб бир дам тўхтамоқчи бўлади-ю, эплломайди. Харсанг тош устида оёғини сувга ботириб Умида ўтирибди. Анвар ҳовлиқиб-ҳовлиқиб гапиради»¹⁹ (298-бет).

Асар қаҳрамонлари ҳаётга энди қадам қўяётган, ўз ўрнини топишга отланган ёшлардир. Улар кўнгли муҳаббат билан, катта салмоқли меҳнатга интилиш туйғулари билан тўладир. Улар юракларида туғён ураётган ғайрат, куч, интилиш, ўзлари тушуниб етмаган кечинмалар табиатга кўчгандек, унинг тинчлигини бузгандек бўлиб турибди. Ҳолбуки, бу қайтарилмас ажойиб манзара икки ёшга таъсир этмагандек, улар ўз кечинмалари бир тўхтама келмаган ҳар хил режалар билан банддир. Улар катта ҳаёт тажрибасини ўтмаганлар, «пишмаганлар», қалблари ғайрат билан тўла, келажакка катта умид билан қаровчи завқли ёшлардирлар. Ёзувчи бу ҳолатни уларнинг сўзлари, ҳаракатлари ва ниҳоят манзара орқали беришга муваффақ бўлади. Ҳаётга мустақил қадам қўяётган йигит ҳаётида унутилмас, бир умр эсдан чиқмас ҳодиса рўй беради. Тоби қочиб, кўнгли беҳуш бўлиб қолган йигитни унга тамоман бегона бўлган одамлар ўз уйларига олиб борадилар, парвариш қиладилар, ишонч билдирадилар. Йигит бу ерда қолар экан, унинг кўзига ҳамма нарса — уй эгалари ҳам, уларнинг туриш-турмуши ҳам ажойиб кўринади. Бундан қандайдир «сир» қидиради. Тўғрироғи, бу оила аъзоларига хос бўлган олижанобликни у ҳамма нарсада кўради: «Тун жимжит. Ариқда сув жилдирайди. Ён-веримга тап-тап қилиб шафтоли тўкилади. Тол навдалари орқасидан юзлари тилим-тилим бўлганга ўхшаб ой кўринади. Ҳамма ёқда сўлим ва осуда ёз кечаси ҳоқим» (166-бет). Бир-икки кун нотаниш уйда меҳмон бўлиш йигит онгида катта ўзгариш ясайди. Яхши одамларга яқинлашиши ту-

¹⁹ Саид Аҳмад. Танланган асарлар, 3 томлик. Тошкент, 1971. Бундан кейин келтириладиган мисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

файли у «бойнди»; унда янги қараш пайдо бўлганига — «яхшилик» кўпайганига ишонамиз. Бундай одамийлик йигит кўксига абадий қолади. «Ҳар гал қишлоқдан станцияга ўтаётганимда томининг ярми шифир билан ёпилган уйнинг қораси кўриниши билан юрагимда чиройли ҳислар ғалаён қилади. Ҳовли ўртасидаги бир туп шафтолининг баҳорда пушти гулга бурканишини, ёзда сап-сарик мевалар ларзон бўлишини, кузда барглари оловдек ёнишини, қишда яланғоч навдаларга булдуруқ қўнишини кўриб ўтаман» (167-бет). Бу ерда ёйиқ табиат тасвири йўқ, балки мана шу ҳовлида, шафтолиси бор ҳовлида унга яхшилик қилган, одамийликнинг энг юқори намунасини оддий бир кундалик табиий бир воқеадек қабул қилган ажойиб одамлар яшайди. Бу ҳовли унда кишиларга яхшилик қилиш керак эканлиги, эътиборли бўлиш керак эканлиги туйғусини уйғотган мўътабар бир жой сифатида қолди. Ундаги шу туйғу бу ҳовлининг кўрки, энг характерли белгиси бўлмиш шафтолиси билан ҳам боғланиб кетади. Бу ерда ёзувчи фасл белгилари орқали киши кўнглини, кечинмаларини кўрсатишга эришган. Бу ҳикоясининг «Чўл оқшомлари» деб номланишининг ўзиёқ табиат манзаралари тасвирининг устунлигига имодек бўлиб туради. Ёзувчи яна ўша ой, ажойиб чўл кечасини ўзига хос табиати билан тасвирлайди. Лекин унинг тасвирида қайтариқ йўқ. Ҳаммаси ўринли, таъсирли. Ёзувчи бу табиат манзараларини «чиройлилик» учун келтирмайди, балки унинг қаҳрамонлари шу табиат қўйнида яшайди, ўз бахтини топади. Уларнинг кечинмалари, юрак дардлари табиат лавҳаларига ўтгандек, борлиқ улар қалбидаги сирни, аниқ тушуниб айтиб бўлмас бу ҳолатни (манзарани) ифодалагандек бўлади. Бу ҳолат одамнинг табиат билан бўлган муносабатидаги аллақандай сирни чуқурлатади. «Чўл қозоқлари эрта билан овулдан чиқишдаёқ қуёшни ердан кўтарилишини кўрмаса, унинг кеч пайт ботишини кўрмаса, юраги сиқилиб кетади» (283-бет). Набиралари севгиларидан хабар топган икки чол уларни қовуштириш иложини тузадилар. Машъала ҳамон чирсиллаб ёниб турипти. Осмонда юлдуз тўлиб кетди. Липиллаб ёнади, ўчади. Худди коинотга чиқаётгандек имлашади. Уфқ этаги хира пардаларга ўралгандек, бир зум сокин туриб ошуқ-маъшуқлар ҳақида, ой ҳақида қанча-қанча асарлар ёзилган, шеърлар тўқилган. Саид Аҳмад қаҳрамонлари бу анъанага терс

қарайди, ойга тамоман илтифот қилмайди. «Бу ошиқ-маъшуқ тушмагурлар китоблардаги ошиқларга ўхшаб ойга ҳам, мўлтиллаб турган юлдузларга ҳам қарашмайди. Айниқса, Зухра юлдузи улар қарармикан, деб шунча имлайди, йўқ қарашмайди. Охири у зарда қилгандек юзига хира бир булутчани парда қилиб тутиб олади. Аммо эски кўп ошиқлардан бева қолган ой улардан кўзини олмай туриб олган эди». Хуллас, икки ёшнинг беғубор севги достони чексиз даштда туғилди. Уларнинг танишишлари ҳам сахий табиатнинг гўзал бир онларига тўғри келган эди. «Ҳамма ёқ лола. Худди қирларга қизил бахмал ёпиб қўйгандек. Шу сокин яйловда мотор товушию, шамолнинг ғувуллашидан бошқа нарса уларнинг қулоғига кирмайди» (288-бет). Шамс ва Сулв кўнгилларидаги муҳаббат туйғуси ажойиб баҳор фаслидек кенг ва бепоён қирлар қўйнида туғилди. Чўлнинг ўзига хос фазилати, жозибаси бордир. «Ҳозиргина яшнаб турган осмонни булут ўрадию, шатир-шутир қилиб ёмғир қуя бошлади. Бий дала, яширинадиган жой қаёқда дейсиз. Уларнинг иккови ҳам ивиб шалаббо бўлиб кетишди. Шамс бир дам тўхтаб куртқасини ечиб, қизнинг бошига ёпиб қўйди. Аввалига қиз кўнмаган эди, йигит қистайверганидан кейин, ноилож кўнди. Яна йўлга тушишди. Узоқдан пичан ғарамлари кўрина бошлади...» (288-бет). Бу ғарамлар худди чўл ўртасида бодраб чиққан кўзиқоринга ўхшаб кетарди. 1 Ғарамлар тагига келгач, қўй-қўзилар атрофдан еявериб паст томонини ингичка қилиб қўйишган. Бу худди шаҳар паркларидаги мороженое будкаларига ҳам ўхшаб кетади. 1 «Қиз билан йигит шу пичан-соябон тагига суқилишди. Жала қуйганидан қуйиб ётибди. Ёмғир иплари шамолда чўзилиб баъзан уларнинг ҳам юз-кўзини савалаб ўтиб кетарди...» (289-бет). Баҳор икки ёш бахтининг гувоҳигина бўлиб қолмасдан, балки улар туйғуларига шароит яратди, беихтиёр аралашди ҳам. Ёшлар кўксиларида туғилаётган туйғулари билан овора бўлиб даштнинг ёмғир пайтидаги ўзига хос гўзаллигига, ёмғирдан сўнгги тоза, мусаффо ҳавога эътибор бермадилар. Лекин ёзувчи ҳақиқий, чуқур севги туғилишига арзигулик шароит яратди. Биз улар севгиларини бутун ўраб турган борлиқ билан бирга қабул қиламиз, унинг таъсири кучли ва мустаҳкамдир.

Саид Аҳмад ҳар бир аса­ри­да қаҳрамон­нинг ҳаёти­да рўй бер­ган қан­дай ҳо­ди­са­ни, қан­дай туйғу­ни ифо­да­ла­ма­син, у асо­сан меҳ­нат ки­ши­си экан­и­ни таъ­кид­лай­ди. Ай­ни­қса қиш­лоқ те­ма­си­да ёзил­ган аса­р­ла­ри­да меҳ­нат зав­қини су­рув­чи, та­би­ат гўзал­ли­гини чуқур ҳис қи­лув­чи со­вет ки­ши­ла­ри об­ра­зи гав­да­ла­на­ди. «Тоғ аф­со­на­си» ҳикоя­си­да ўқув­чи­ни ик­ки ёш муҳаб­ба­тининг туғили­ши­га гу­воҳ қи­ла­ди. Бу те­ма, бу туйғу ҳам­ма нарса­дан узи­л­ган ҳол­да эмас, бал­ки об­ъек­тив бор­лиқ, муҳит билан боғ­лиқ ҳол­да, агар шун­дай дейиш мум­кин бўл­са, меҳ­нат про­цес­си­да со­дир бў­ла­ди. Ваҳ­об­жон­нинг ҳам, қиз­нинг ҳам ким экан­ли­гини, улар­нинг қис­қа ҳаёт йўл­ла­рини ҳам би­ла­миз. Улар­нинг ажойиб қалб­ла­ри­га ҳам йўл то­па­миз. Ваҳ­об­жон од­дий, ай­ни чоқ­да ажойиб йигит. Бу ҳар нар­са­да кўри­на­ди; шу билан бир­га, бу йигит маъ­на­вий бой, соф йигит. Бу сифат­лар ҳам­ма нарса­да, шу жум­ладан, та­би­ат­ни ҳис қи­лиш ор­қали ҳам бе­ри­ла­ди. «Ёз ке­ча­ла­ри шу­нақа иш­ла­шлик бў­ла­ди. Ай­ни­қса бу то­мон­лар­нинг оқ­шо­ми­га ҳеч нарса тенг ке­ла ол­май­ди. Дарё шовул­лай­ди, тоғ ораси­дан осмон­га сут пур­ка­ган­дай бў­либ ав­вал ой шуъ­ла­си кўри­на­ди, кейин ўзи сал­моқ­лаб осмон­га кў­та­ри­ла­ди­ган тоғ чўққисига ай­ри ми­ниб туриб қо­ла­ди. Би­рам чи­рой­лик, би­рам ша­ба­да эса­ди, Са­ра­тон даз­мо­лек қиз­ди­рган тош­ла­ри шу ша­ба­да пуф­лаб со­ву­та­ди. Ўт­ў­лан­лар­ни сил­ка­та­ди. Жў­жа­си ҳа­ли учир­ма бўл­ма­ган она ўр­дак­лар­нинг ал­ла­га ўх­шаш га­ла­ти га­қил­ла­ши­ни узоқ­лар­дан олиб ке­ла­ди. Ка­нал­нинг бетўлқин су­ви ой­дин­да худ­ди поёни йўқ ях­лит ой­на­дек ял­ти­рай­ди. Қу­лоқ бо­ши­да сув очаёт­ган ми­роб­лар­нинг то­ву­ши эш­ти­либ қо­ла­ди. Ай­ни­қса бит­та­си эзиб-эзиб ашу­ла ай­та­ди. Ке­часи олис­дан кел­ган қў­шиқ га­ла­ти бў­лар экан. Одам­нинг то­мир­то­ми­ри­га ки­риб ке­та­ман дей­ди» (69-бет). Бор­лиқ­ни шун­дай тиниқ­лик билан та­са­в­вур қил­ган йигит иш­лаб чар­ча­май­ди. Унинг кўкси ҳа­ли бир­орта бе­зов­та таш­виш­лар билан банд эмас. Унинг ҳам­ма нарса­да шеъ­рий­ат кўри­ши, завқ­ла­ни­ши нимани­дир ку­таёт­гани­дан дарак бе­раёт­ган­дек кўри­на­ди. У кат­та у­ми­д-и­шонч билан яшай­ди. Саид Аҳ­мад ярат­ган та­би­ат ман­за­ра­си ўқув­чи­га (худ­ди асар қаҳ­ра­мо­ни­дек) ҳузур бағиш­лай­ди, юра­гини кат­та завққа тў­ла­та­ди. Ай­ни­қса, та­би­ат ман­за­ра­ла­ри гўзал­ли­ги қаҳ­ра­мон­лар кўн­гли­дан ўт­ка­зил­ган­да, улар­нинг қара­ш­ла­ри, ту­шу­ниш­ла­ри, хис­ла­ри бу кўри­ни­шни шарҳ­ла­ган­дек, қаҳ­ра­мон­лар­нинг ички

дунёси билан ташқи дунёси, муҳити ўртасида сирли алоқа боғланади. Гўзалликни ҳис қилиш бахтини ёзувчи ҳаммага ҳам ато қилавермайди. Кўнгли тоза, қалби пок одамгина гўзаллик қадрига етади, ундан илҳомланади деган фикр ёзувчи асарларида етакчилик қилади. Бир вақтлар тасодифан учрашган икки ёш иккинчи марта яна тасодифан учрашади. Улар қалбида пайдо бўла бошлаган туйғуга ҳамма нарса, айниқса ой гувоҳ бўлиб боради. «Йўлга тушишди. Ой худди машина билан ёнмаёن келаётганга ўхшайди. Соядай бўлиб кўринаётган тоғ тизмалари бирам ажойиб, бирам ажойиб» (74-бет). Тасодиф буларнинг иккаларини тоғда тунаб қолишга мажбур этди. Улар қалбларида тушуниб бўлмас ҳаяжон уйғонди. Ёзувчи улар қалбларини тинч қўйди, чунки улар ўзлари бир фикрга келганича йўқ. Оғиз очиб бир нарса дейишга эҳтиёж ҳам йўқ. Ёзувчи бу мураккаб ва азиз ҳолатни, ҳис-ҳаяжоннинг ҳаммасини табиатга кўчиради. Ўз устидан «жавобгарликни» олиб ташлайди. Уқувчи ҳам уларни тинч, ўз кечинмалари билан банд қилиб қўяди. Уларга ато этилган манзара билан кифояланишга рози бўлади. «Қиз индамади, у азамат тоғ тизмаларига анави кўриниб турган учли қояга жиға қўниб турган балдоқдек ойга жимгина қараб ўтирарди» (74-бет). Саид Аҳмад қаҳрамонлари завқли, меҳнатсевар кишилардир.

Махсус рассомчилик илмини олган Саид Аҳмад асарларида кенг ишланиб келган табиат тасвири, инсон ва табиат орасидаги сирли муносабатлар унинг «Чўл бургути» циклига кирган қатор ҳикоялари—«Ўрик домла», «Лочин», «Одам ва бўрон», «Бўстон», «Ер уйғонди» асарларида ўзининг кенг ва чуқур ифодасини топди. Саид Аҳмаднинг ҳақиқий рассомлик қобилияти, бўёқларни чуқур ҳис қилиши, қаҳрамонларининг қалблари, кечинмаларини яхши билиши унинг бу ҳикояларида рўй-рост кўринади. Бу асарларида ўзининг мазмун, тематик доираси билан ва бизни қизиқтирган кенг маънодаги пейзаж масалалари чуқур фалсафий ишланиши билан характерланади. Ёзувчи ҳамма нарсдан ҳам инсоннинг устунлигини, унинг ҳақиқий гўзаллик яратувчи қобилиятини мадҳ этади. Бу инсон ўз тарихи, ватани, миллати ва қиёфасига эга бўлган ҳозирги замон совет кишисидир. У гўзалликни чуқур ҳис этадигина, қадрлайдигина, ардоқлайдигина эмас, балки гўзалликни яратади ҳам. Бу цикл ҳикояларида чўлни, чек-чегарасиз, бепоён даштни забт этувчи,

унга янги ҳаёт, қиёфа берувчи, янги тарих яратувчи совет кишилари образини таҳлил этади. Саид Аҳмад қаҳрамонларини даштга, янги ерларни ўзлаштиришга келтирган нарса энгил меҳнат қидириш ёки кўпроқ пул топиш истаги эмас, балки ички бир заруратдир. У мана шу кишилардаги ички зарурат мазмунини таҳлил қилади. Ёзувчи асарларида воқеалар, қаҳрамонлар даштга кўчирилади ва табиат билан доимо юзма-юз туришади. Уларнинг бахти яшаш фалсафаси, меҳнатга бўлган муносабати, севги-муҳаббати, кун кечириш шароити — ҳуллас, ҳаммаси кенг табиат қўйнида рўй беради. Улар катта шаҳарлардан, катта ҳаёт оқимидан узоқ бўлишларига қарамай, ўзларини камситилган деб ҳисобламайдиларгина эмас, балки ўзларининг бахтини, туриш-турмушларини ҳеч нарсага алмашмайдилар ҳам. Улар ҳаётининг ўз шеърини, ўз мусиқаси бор. Саид Аҳмаднинг бу циклга кирган асарларига «чўл қозоқлари эрта билан овулдан чиқишдаёқ қўёшнинг ердан кутарилишини кўрмаса, унинг кеч пайт ботишини кўрмаса, юраги сиқилиб кетади» деган сўзларни лейтмотив қилиб олиш мумкин. Чўлнинг ўз завқи бор, гашти бор. Буни тушуниш ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди — юрагида ўти бор, катта мақсад билан яшаган одамларгагина буюради. «Чўл бургути» деб танилган Раҳимжоннинг хотини эри ҳақида шундай дейди: «Раҳимжон акангиз шундоқ катта чўлга сиғмайдилар-у, ҳовлига девор олармидилар» (215-бет). Ёзувчининг пейзаж тасвиридан кузатган мақсади кўп, унда воқеалар содир бўлаётган, совет кишилари қаҳрамонлик кўрсатаётган чўлнинг ўзига хос табиатини кенг тасвирлайди. Бу тасвир асар воқеаларини қамраб олади. Оҳанг яратади. Ўқувчи табиати тез ўзгарувчан чўл картиналарини кузатиб боради. Бундан ташқари, бу ерларни обод қилувчи қаҳрамонларнинг ўзига хос тушуниши, ўз қарашлари бор. «...— Биласизми меҳмон, ёз кечалари уйдан дайдиб чиқиб кетаман. Осмон тўла юлдуз, ой чўл устига келганда пастлаб ўтади, ё менга шунақа туюладими, ё ростдан ҳам ўзи шунақами, билмадим. Тунда турна учганини кўрганмисиз? Мен жуда кўп кўрганман. Жуда гаштли бўлади. Худди қўй ҳайдаган подачига ўхшаб «қуре-қуре» деб осмони заминдан ўтаверади. Айниқса, ойдин кечасидагининг гашти бошқача бўлади. Синкага солинган оқ дока орқасидан учиб ўтаётганга ўхшайди.

Шамол қишлоқ томондан ғалати ислар олиб келади. Қўйингчи, чўлда ёз кечаси чалқанча ётиб, ухламаган одам бу гапларнинг маънисига етмайди» (233-бет). Бу хос гаштларини тушунмас экансан, бу ерда иш-Бургутнинг гаплари, чўлни севмас экансан, унинг ўзига лаш енгил эмас. Чўлни, бепоён қирларни гўзал, обод қилаётган қаҳрамонлар ўзлари ҳам ўзгара борадилар. Уларда гўзаллик тушунчаси кенгайиб, маъноси чуқурлашиб, улар характеридаги «кўп» камчиликлар аста йўқола боради, ўрнини инсонни улуғловчи, уни гўзал, жозибали қилувчи чизиқлар эгаллай боради. Бургут бирдан бургут бўлгани йўқ-ку!? Саид Аҳмаднинг пейзажи ҳам, қаҳрамонлари ҳам чуқур миллий хусусиятларга эгалар. Ёзувчи ўлкамизнинг бутун кўринишларидан, ўзига хос қайтарилмас табиат манзараларидан завқланади. Унинг манзаралари чуқур ва зарур ички мазмунни ифода этади. Яшаш мазмуни, инсон бахти, фазилати, фалсафаси ўқувчини қамраб олади, унга таъсир этади. «Ер уйғонди» ҳикоясидаги Усмонали акани олиб кўрайлик. Тажрибаси катта, ер сирини мирдан сиригача билган ажойиб ўзбек деҳқони. У атрофидагиларга ҳам таъсир қилади. Унинг ҳаёт мазмуни ерга бўлган иштиёқидан келиб чиқади. «Баҳор офтоби яшнаб кўзни олади. Илиқ шамол кўзга уради, Усмонали ака тўхтаб энгашиб шудгордан бир кесак олди-да, юзига босиб кўрди...— ер уйғонибди ука» — деди.

Катта ҳаёт кўрган Усмон аканинг гапи яқинда шаҳардан чиққан Омонтойга таъсир этади. Унинг фантазиясига озиқ беради. «Омонтойнинг қулоғига ерни туртиб чиқаётган гиёҳларнинг шитирлаши, танасига илиқ ўтган дарахт томирларининг илондек вишиллаб чуқурликка кириб кетаётгани, қурт-қумурсқаларнинг ҳаракати, нам тупроқ тагида кўпчиб пўстини ташлаётган уруғларнинг қуёш бетини кўришга шошилиб, ерни чайнаётгани эшитилиб кетди. Ҳозир ёнма-ён кетаётган киши ҳар куни кўриб юрадиган одамларидан шу гапи биланоқ ажралди-қўйди. Усмонали ака ер илмини ҳаммадан кўра яхши биладиган ақли расо одамга ўхшайди» (259-бет). Ёзувчи ерга, меҳнатга бўлган муносабати орқали инсон гўзаллигини, яшаш фалсафаси мазмунини таҳлил қилади. Ёзувчи асосий қаҳрамон қилиб кучга тўла, ҳар нарсага қодир ёшлар билан ёнма-ён ҳаёт тажрибаси кўпроқ бўлган, ер қадрини тушунган кексалар образини ҳам

яратади. Уларнинг табиатни тушуниши, қадрлаши, эъзозлаши ўзларига хос бир тариқада ўтади. Усмон ака, Урик домла, ўғлиларини урушда йўқотган «Турналар» даги Собир ота образлари ўзларининг «ерга яқинликлари» билан ўқувчида ўз Ватанини севиш, қадрлаш, ажойиб табиат яратган ва уни янада гўзал қилаётган инсон меҳнатидан завқланиш туйғусини уйғотади. Улар ёш авлодга ерни қадрлашни ўрганишни мерос қилиб қолдираётганларидан фахрланадилар. Езувчи табиатнинг доим одамга осонликча бўйсунмаслигини таъкидлаб боради. Ундаги ҳар бир парча катта меҳнат эвазига олинади, одамга хизмат эттирилади. Уни табиатнинг ошиғи бўлган одамгина ўзлаштиради, деган фикр етакчилик қиладди. Уни ўзлаштирувчи қандайдир алоҳида одамлар эмас, қалбан бой, тиниб-тинчимаган, меҳнатда романтика топа олган оддий совет кишилари дир. Уларнинг биографиялари, характерлари, орзу-умидлари, катта режалари, ўз қиёфалари бор. Лекин уларга хос умумийлик табиат берган бойликни кўпайтириш, ҳамма нарсани инсон фойдасига хизмат қилдириш туйғусидир. Мана шу жиҳатдан қараганда Саид Аҳмад пейзаж тасвири Абдулла Қодирийдан ҳам, Ойбекдан ҳам фарқ қилиб туради. Биз кўрган Абдулла Қодирий ва Ойбек қаҳрамонлари ўтмиш кишилари, бизнинг ота-боболаримиздир. Улар яшаган даврда инсон бурчи, унинг табиат ва жамият олдидаги вазифаси тамоман бошқача қўйилган эди. Улар табиатга нисбатан, шунингдек, жамиятга («Ўтган кунлар»да) нисбатан пассивлиги, ночорлиги билан характерланганлар. Шундан келиб чиқиб, уларнинг табиатни тушунишлари, унга бўлган муносабатлари пайдо бўлади. Йўлчи Отабекка нисбатан ғоявий жиҳатдан қанчалик кучли бўлмасин, инсоннинг жамият олдидаги ролини, бурчини қанчалик чуқур тушунмасин, ҳали инсон эркини ва инсоннинг катта, улуг ишларга, табиат ва жамиятни ўзгартиришга қодир эканини охиригача тушуниб етмаган ва етиши мумкин бўлмаган тараққиёт даражасида турар эди. Саид Аҳмад қаҳрамонлари ўз куч-қудратига ишонган, табиатни тўла бўйсундиришга қодир бўлган шу бугунги одамлардир. Демак, уларнинг табиатга бўлган қарашларида, табиат мазмунини тушунишларида, завқланишларида тамоман фарқ бор. Бу деган сўз улар табиатни эстетик ҳис қилишдан маҳрумлар деган гап эмас, албатта. Балки табиатга янги маъно билан қарайдиган,

табиат имкониятларидан кўпроқ баҳраманд бўладиган ва унинг янги мазмунини очадиган, гўзаллигига гўзаллик қўшадиган одамлар Саид Аҳмад қаҳрамони бўлди. Бу ўз навбатида пейзаж ролини оширди ва имкониятларини кенгайтди. Саид Аҳмад ўқувчини инсоннинг яшаш манбаи бўлган табиатга янада яқинлаштирмоқчи, унга катта эстетик завқ бағишламоқчи бўлади, гўзал ватанизмни севишга, қадрлашга чақиради.

Саид Аҳмад пейзажига хос нарса ёрқин, кўзга ташланиб турган оригинал ўхшатишлардан [ўринли топилган ўхшатишлар ёзувчининг ўзига ниҳоятда маъқул бўлган бўлса керак, уларни қайта-қайта қўллаш ҳолларини кўрамиз] кенг фойдаланиш, манзарани ифодали қилиб тасвирлашида ҳамдир. Ундаги пейзаж асар ғоясига тўла бўйсундирилган, хизмат этирилган ва бу нарса унинг асарларининг муваффақиятларини белгиллаган омиллардан бирига айланган. Пейзаж қаҳрамон ҳаракатлари, фикр-ўйларига, умуман, ҳамма нарсага «аралашиб» кетади: унинг «чегараси», «роли» қандайдир чегараланмасдан, балки бошқа бадий тасвирий воситалар билан «аралашиб» кетади. Шундай қилиб, муҳим бадий воситалардан бўлмиш табиат тасвири ҳақиқий сўз санъаткорларининг бадий услубини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. У маҳоратнинг муҳим таркибий қисмига айланиб, ғояни чуқурлаштиришга актив хизмат қилмоқда.

Ёзувчи ва қаҳрамон

Бадий ижодда автор позицияси асар асосига олинган материалга, воқеага, танланган қаҳрамонга, персонажга бўлган муносабати билан белгиланади. Масалага бундай қараш, маълум даражада шартлидир. Чунки ёзувчи бирор асар яратар экан, шубҳасиз ниманидир инкор қилади, ниманидир маъқул кўради, тасдиқлайди. Бошқача қилиб айтганда, яратилган асарга яратувчининг бефарқ, бетараф бўлиши мумкин эмас. Асарда автор бетараф бўлиб кўринса ҳам бу унинг позициясидан келиб чиқади. Автор позицияси тасвирланаётган воқеа ва қаҳрамонларга муносабати турли йўллар билан намоён бўлади.

Ёзувчи тўғри «кўриниб турган» йўллар билан ҳам, бошқа «пинҳоний» йўллар билан ҳам, ўқувчига қаҳрамонининг у ё бу ҳаракатлари, гап-сўзларини, маъқул ёки номаъқул қилмишларини кўрсатади.

Автор позициясини белгилаш, ўрганиш, унинг намоён бўладиган йўллари таҳлил этиш яна шу билан ҳам аҳамиятлики, бунда ҳар бир ёзувчининг ўзига хос хусусиятларини, тасвир услубини ҳам белгилаш мумкин. Чунки ҳар бир ёзувчи ўз қаҳрамонига бўлган муносабатда, унинг қилмишларини баҳолашда бир хил эмас, албатта. Бир ёзувчи ўзи маъқул кўрган қаҳрамони ҳаётига, унинг бошидан кечирганларига енгил юмор билан ёндашади, бошқа ижодкор эса қаҳрамонлари қилмишларини маъқуллаб боради, яна бирида ўз қаҳрамонига нисбатан сахийлик ёрқин ҳис этилади. Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатларини «очиқ-часига» билдиради. У Кумушни, Отабекни, Раъно ва Анварларни севади, улар ҳаракатларини, гап-сўзларини (Отабекнинг отаси Юсуфбек ҳожига Марғилонда бўлиб ўтган воқеаларни шарҳлаши — ёзувчини қойил қолдиради. Шундай билимдон отасига берилган жавобда ёзувчининг Отабекдан розилиги, фахрланиши, уни кўз-кўз қилиши очиқ кўринади доим маъқуллайди. У ўз қаҳрамонларини ҳар жиҳатдан ягона эканини (Кумуш каби чиройли аёлларнинг бўлишига одам шубҳаланиб қолади; Раъно эса «ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Кўқондагина эмас, умуман Фарғонанинг куйларга қўшилиб мақталатурган гўзалларидан эди») таъкидлаб боради. У қаҳрамонларга нисбатан бетараф бўлиб ўқувчини ўзига ташлаб қўймайди, балки ўзига маъқулини маъқул дейди, номаъқулини эса инкор этиб боради. Қаҳрамонларнинг гап-сўзи, қилган ишлари, унинг кимлиги, қандай одам эканлигини кўрсатади, бунинг устига ёзувчи ҳам ўз муносабатини билдиради. Абдулла Қодирий, айниқса ўзи хуш кўрмаган кишиларга нисбатан шафқатсиз. Чунки улар ўз-ўзларидан ёмон, бирор одамга яхшилик келтирмайдилар, ичлари қора, фикрлари бузуқлик билан бирга ёзувчи севган қаҳрамонларига ёмонлик қиладилар, уларнинг ҳаётларига оғу солмоқчи бўладилар. Шунинг учун ёзувчи бу одамларнинг қилмишларини кўрсатиш билан кифояланиб қолмасдан, улар устидан ўз ҳукмини чиқаради — уларнинг ёмонлигини доим таъкидлаб боради. Кичик бир деталга эътибор берайлик. Кумуш биринчи марта кундоши Зайнаб билан аччиғлашиб қолади. Ёзувчи Кумуш тарафида, табиий, Зайнабни хушламайди. Кўнгилсизлик натижасида тайёрланган овқат ҳам ейилмайди. Отабек келгач, Зайнаб у билан

овқатланади. Ёзувчи бундан гаши келганини дарров билдиради. «Емаган бўлсангиз, сиз ҳам олишинг! — деди бек. Зайнаб эридан ийманмай биргалашади». Зайнабнинг бу ҳаракати ёзувчига ёқмайди, гашига тегаети ва «ийманмаслигини» таъкидлаб ўтади. Қаҳрамонларининг турли ҳодисалар билан тўла катта ҳаётларидан олинган кичкина бир деталда ҳам ёзувчи муносабати, қарашлари сезилади.

Ойбекнинг Йўлчига нисбатан позицияси ҳам аниқ. Унинг меҳнаткашлиги, тўғрилиги, гурури, келишганлиги, севгиси — хулласи, ҳаммаси олижаноб инсонларга хос бўлган фазилатлар. Бу фазилатлар кундалик ҳаётида, атрофдагиларга бўлган муносабатида, муомаласида, Гулнорга бўлган муҳаббатида, ҳаётга қарашида намоён бўлиб боради. Ёзувчининг салбий қаҳрамонларига бўлган позицияси уларнинг кўринишида, табиат тасвирида, кийинишида, гап-сўзида, у аралашган воқеаларни шарҳлашида, ўзини тутишида, хуллас, ҳамма нарсада намоён бўлади.

Уларнинг моддий жиҳатдан ҳар томонлама таъминланган бўлишига қарамай, маънавий қашшоқ эканликларини алоҳида таъкидлайди. Бирдан бойиб пул қуртуртириб кайф-сафога берилиб кетган Жамолбой Умар Хайём номини ҳам эшитмаган (одатда ичкиликка берилган одамлар Умар Хайёмни эслаб туришади!). Уларда анормалликка мойиллик сезилиб туради: Тантйбойваччанинг ҳаёт мазмуни — кайф-сафо, кунини тўйда, гапда, исловатхонада ўтказишдан иборат. Унинг отаси эса ўғлининг тамоман акси бўлиб, унинг хасислиги ҳақида турли ривоятлар юради. Нурининг эри Фазлиддиннинг ҳам фикр-хаёли пулда. Улар пуллари туфайли истаган нарсаларига эгалар, лекин завқланиш объектлари, гўзаллик тушунчалари тор. Ёзувчи улар ихтиёридаги бор чиройли нарсаларни ҳам Йўлчи қарашада беради. Бу қарашда Йўлчи қалби, истаклари ҳам очила боради. «У болаликданоқ отларни севар, яхши отларни боқиш, томоша қилишдан ҳар вақт завқланар эди. Бу ердаги отлар турли тусда ва турли бичимда бўлиб, зотли, нодир отлар эди. Халқ бундай отларни «булутга сакрайдиган от» дейди. Камбағал йиғит энди ёруғда ҳамма отларни айрим-айрим кўздан кечирди. Айниқса, оёқларига, бўйинларига, бошларига диққат қилди. Тоза супурги билан уларни бошдан-оёқ

супурди, қўллари билан сийпалади, бармоқлари билан ёлларини таради. Артган, тозаллаган сари семиз отларнинг баданлари ярқирайди, кўзга яна ҳам товланиб чиройли кўринади».

Жўранинг «Суйганга яраша, ўзингники бўлса» деганига «—Ҳа.,— деб жавоб берди Йўлчи.— Лекин, яхши ният ёрти мол. Бир кун ўз отимни минарман. Учқур бўлмаса улоқчи, пойгачи бўлмаса ёмонроқ бўлар...» (17-бет). Йўлчи ҳасад қилмайди, инсонни камситувчи бу хусусият унга тамоман бегона—балки ўз меҳнати билан қачонлардир отли бўлишга ишонади. Йўлчига музыка, қўшиқ сўз билан ифодалаш қийин бўлган бир кайфият бахш этади. У музикани, куйни чуқур ҳис этади. «Ногоҳ жим-жит ва қизғин ҳавони янграиб, ҳофизнинг таъсирли овози кўтарилди. Ашуланинг куйи, айтувчининг тоза, жарангли овози Йўлчининг юрагига баҳор латофати каби тўқинди. У кўзларини сузиб ашула янграган томонга қаради. Куй узоқдан, бойниқидан учар эди. У завқни бузмаслик учун Ерматга бу тўғрида ҳеч нима демади. Еқимли садонинг сеҳрига берилиб, кўзлари секин юмилди, боши яна қуйроқ тушди. Унинг руҳи гўё ашулада жимгина эриди. Мулойим, дилнавоз садолар унинг бутун томирларидан ҳордигини суғургандай бўлди» (24-бет). Далаларда пода боқиб юрганида най чалишни ўрганади, завқ билан чалади, юрагини аллақандай ҳасрат қучганда най чалиб кўнгил қайғуларидан қутулишни истайди. «Най чинакам, чиройли най эди. Кумушдан ишланган безакларини Йўлчи диққат ва завқ билан узоқ томоша қилди» (37-бет). Найни эгаси — Ҳакимбойваччанинг 9 яшар ўғли Рафиқ чалишни билмайди — Йўлчи най чалишни шу ёшларда пода боқиб юрганида ўрганган эди. Ўрганишни Рафиққа катта дадаси Мирзакаримбой ружат бермайди. «Чалма, сен найчи бўласанми, ёмон кўраман», дейди (37-бет). Йўлчи биринчи эшитган граммофондан ҳайратланади, қиз бола кийимида чиққан ёш бачча қилиқларига қойил қолади. Лекин биз граммофон эгаларининг, баччани таклиф қилган тўй эгаларининг олаётган завқларидан беҳабармиз. Ҳар ҳолда, ҳеч қайсилари Йўлчидек таъсирланмаган, завқланмаган бўлсалар керак. Ёзувчини ҳам, ўқувчини ҳам бу қизиқтирмайди. Лекин уларни тасвирга арзитмасликда ҳам маъно бор.

Сахий ёзувчи қалбида севган қаҳрамонларига сақлаб қўйган яхшиликлар кўп. Хоҳ эпизодик, хоҳ асосий қаҳрамон бўлсин уларни доим ўқувчига манзур қилиш йўлларини билади. Ёзувчи ҳар бир қаҳрамоннинг ўзига, воқеаларда тутган ўрнига, вазнига қараб ўзини кўрсатиш, намоёиш қилиш шароитини яратди. Асарда Гуландом эпизодик бир персонаж. Камбағалчилик, муҳтожлик Гуландом бошига нималарни солмайди; биз уни исловатхонада кўрамиз. Гуландомнинг Тантибойвачча орқали, тўғрироғи, у билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши бу икки персонажни қиёсий тасвирлашга имкон беради. Ёзувчи симпатияси тўла Гуландом томонида, ўқувчи ҳам ёзувчининг шу фикрига, қарашига тўла қўшилибгина қолмай, балки «ўзи ўйламагани» ҳолда замонанинг устунларидан бўлмиш Тантибойвачча «фазилатларининг» янги-янги қирралари билан танишади. Гуландом билан боғлиқ бўлган эпизод ёзувчига давр картинасини тўлатишга, ҳукм сурган тузум юзага келтирган иллатларнинг янги-янги томонларини кўрсатишга хизмат этади. Замон пулдор эркаклар ихтиёрида. Тантибойвачча қўлидан ҳамма нарса келади — сўзи ўтади, ҳукумат идораларидаги одамларга таъсир кўрсата олади. Хуллас, уларнинг имкониятлари катта, замона уларга боққан. Бунга қарши турган Гуландом эса ҳамма нарсадан маҳрум, унга ҳамма одамларга, аёлларга мансуб бўладиган оддий оилавий ҳаёт ҳам фожиали бўлди. Уни алдадилар, ёмон йўлга итардилар. Ижтимоий тузум чиқарган қонунлар уни ҳимоя этмади, гапи ҳеч кимга ўтмади, кучи ҳеч кимга етмади.

Гуландом тақдир тақозоси билан ёмон шароитга тушади, лекин ундаги тозалик ўз ҳаётидан, тақдирдан норозилик сезилиб туради. Нозик қалб кечинмаларини ҳис қилишдан узоқ бўлган Тантибойвачча бу ҳолни «...чуқур англамаса ҳам, ғира-шира сеза бошлади» (147-бет). Гуландом бошидан ўтганларини, кўнгил ҳасратини ҳаммага ҳам гапираверишни ёқтирмас эди. Иккиланаётганини кўрган Тантибойвачча унга ёрдам бермоқчи, дунё ўзи шунақа мураккаб деб бошидан ўтганини айтиб, далда бермоқчи бўлади: «Оламнинг наъмасига қулоқ солсанг, ҳар хил нарса эшитасан, қўлни силташ керак. Менинг бир улоқчи отим бор эди. Энди отми, бай-бай! Яқинда ҳаром қотди. Бир хумса,

отимнинг донгғини туширди, деб кечаси ўлдириб кетди. Қаттиқ хафа бўлдим. Аммо, ҳозир парвойимга келмайди» (147-бет). Гуландом кўргуликлари, инсон-аёл сифатида таҳқирланиши, ор-номусининг барбод этилиши олдида Тантибойваччанинг оти нима деган гап. Бу тасодифий ҳол эмас, балки Тантибойвачча фикрлашига хос нарсадир. Қизини йўқотган Ермат жуда ҳам азобланади. «Унинг бетини кўрмаса ҳам, дардини, ҳасратини унинг юришидан, елкасидан» сезган Танти Ерматга ачинади. Бир савобли иш қилайми — Гулнорни қаерда эканини билдирайми деб ҳам ўйлайди. Лекин шу дақиқанинг ўзида фикридан қайтади: «Савобнинг эшиги кўп дейдилар. Бу бўлмаса, бошқа бир эшикка кириб чиқамиз. Масалан, масчидга гилам олиб бериш. Бунда кишининг номи ҳам чиқади,— деб ўйлади-да, қадамини илдам босиб Ерматни орқада қолдирди» (219-бет). Мана бу ҳақиқий Тантибойвачча фалсафаси. Агар Тантибойвачча Ермат кечинмаларини тушунмаса, ҳис қилмаса, бу бошқа гап эди. Тантибойваччанинг ифлослиги шундаки, у фарзанд доғида юрган Ерматга ёрдам беришдан кўра бошқача савоб йўлини қидиради, яъни мачитга гилам инъом этишни афзал кўради. Бу эса унинг қиёфасини янада бўрттириб юборади.

Тантибойвачча гапига «Гуландом кинояли кулди», нима ҳам дейиш мумкин. Булар бошларига тушган ташвишни солиштириб бўладими? Сухбат давомида Гуландомнинг ҳаётни чуқурроқ, тетикроқ идрок этиши билиниб боради. Адолатсизликнинг тенгсизликда эканига ақли етади. «Ҳозир ҳамма ерда пулдорлар шундай қилишади. Бошқалар ош-нонга зор бўлса, улар қизга зор! Еши ҳам, қариси ҳам», Гуландомнинг бу гапи тушунган одамга анча тубли. Лекин Тантибойваччанинг бу гапга ақли етмади, ўзича тушунди—«Бойлар текинга олмайди, пул харжлайди, жоним,— гулдиради бойвачча» (149-бет). Гуландом ҳам шуни гапирди-ку. Бойларни ҳимоя қилиб. Гуландомга айтганлари унинг ўзини фаросатсиз эканлигини кўрсатмадими?

Гуландом Навоий, Фузулийларни ўқиган, кўп эртак, ривоятлар эшитган. «Унинг бармоқлари дугор қилларида моҳир ўйнади. У эркакча шахд билан чалди. Қиллар қандайдир чуқур мунг билан янгради» (155-бет). Тантибойваччанинг тамом бир қобилиятсизлиги, уқувсизлиги Гуландом фониди сезилиб боради. У қўлида бирор

асбобни тўғри ушлашни билмаслигига яраша бир куйни иккинчисидан ҳам ажрата олмайди. Унинг музикани тушуниши, завқланиши, роҳатланиши гумон бўлиб қолади. «— Яна нимани? — табассум билан сўради Гуландом.

Мен, тўғрисини айтсам, мақомларни билмайман, — ғулдираб гапирди Танти.— Билсам номларидан адашман» (155-бет). Гуландом билимли, савияси, дунё тушуниши, ақли-фаросати билан Тантибойваччадан анча юқори туради. У бойваччага шама ҳам қилади. «—Ҳайронман, шу қадар бош билан шунча нарсани йиғдингизми?— Гуландом киноя билан кулди, Йўлчи ҳам беихтиёр кулиб юборди. Тантибойвачча Гуландомнинг сўзини ҳазил деб ўйлаган бўлса керак, аҳмоқча тиржайди, қолди» (157-бет). Бу ерда ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум бўлган, тўрт девордан чиқишга ҳадди сиғмаган, ўзини ҳимоя қилишга кучи етмаган, хуллас, замон ёқламаган бир аёлнинг Тантидан ақлли, зеҳли бўлиши унинг маънавий бойлигини кўрсатади. Ёзувчи тамоман таҳқирланган, замона зўрлари томонидан ёмон йўлга итарилган аёл томонида, унинг ақли-идроки, фаросати, қобилиятини ҳурмат қилади, ўқувчида ҳам унга нисбатан илиқ туйғу уйғотади.

Ойбек эзувчи синф вакилларининг маънавий кучсизлиги, руҳан камбағаллигини пул билан, бойлик билан боғлайди. Улар фикрларини банд қилган, ҳаёт мазмунини ташкил қилган нарса бойлик. Қолган ҳамма нарсани мана шунга бўлган қарашлари белгилайди. Ойбек воқеалар давомида албатта, қайси йўл билан бўлмасин, эътиборини шу масалага жалб этади. Онла бошлиғи Мирзакаримбойнинг пулга — бойликка бўлган муносабати, фалсафаси аниқ: «Пул ҳамма нарсанинг отаси. Пул белга қувват, бошга тож. Пулдор одам қанотли одам, бу қанот билан Мағрибдан Машриққача учасан, ҳар ерда ошна-оғайни, дўст-ёр топасан. Пулдор одам Москвагача, Варшавагача боради. Пулсиз одам ўз жойидан бир қадам силжисинчи? Бе,... Пул шундай азиз нарса, жиян» (10-бет).

Мирзакаримбой ёши бир ерга етиб қолган, катта ҳаёт кўрган одам. Борган сари унинг ҳаётга бўлган муносабати, оладиган лаззати торайиб, фақат пул билан боғланади. Шу туфайли унинг инсонга хос бўлган хусусиятлари ҳам йўқолиб боради. Бир неча йилдан бери кўрмаган жиянини соғиниш йўқ, унинг келмаганидан хурсанд бўлади: «Яхшиям ўзи келмабди. Бўлмаса, ҳалигача неча марта кўз ёшини тўкиб, тирикчилигидан зорланган бў-

ларди» (12-бет). Мирзакаримбойнинг борган сари феълл
торайиб боради. Ҳар ҳолда ёши улғайиб қолган одам
савобни, шу туфайли нариги дунёда кўрадиган роҳатла-
рини унутмаслиги керак эди. Йўқ, ундай бўлмади, закот
беришнинг ҳам янги йўллари топилади. Мирзакаримбой
Авлиёотадаги газлама дўконининг бош гумаштаси Му-
ҳаммад Расулдан олган ҳисоби воқеаси бой феъл-атво-
рини очиб ташлайди. У пул ҳақида гап кетар экан, тур-
ли йўл билан ҳам «жавобгарни» қалака қилиб, тўғри
ҳисобидан ўзини шубҳалантириб қўяди. Мирзакаримбой
асар воқеаларида қанча кўринса пул, давлат, фойда ус-
тида гапиради, бундан бошқа нарса уни қизиқтирмайди
— гаплари, фикри, хаёли фақат шунга қаратилган. Ун-
га бевосита пул чиқмайдиган ишлар тамомила тушунар-
сиз. Миллий буржуазия манфаатини кўзловчи жадидлар
томонидан нашр этилаётган мажмуа фойдасига Ҳаким-
бойвачча ўн сўм беради. Журнал саҳифаларида унга
миннатдорчилик билдирилади. «Ажаб замон экан! — бо-
шини чайқаб гапирди Мирзакаримбой, — ҳар хил гап-
лар чиқади: мажмуа, жорийда... фойдаси борми!? Мана,
банка деган сўз чиқди. Кўрдик, фойдаси, манфаати жу-
да зўр; вексель деган сўз чиқди. Уни ҳам кўрдик, бени-
ҳоят зарур нарса: кредит, процент, завод, компания, яна
бирмунча сўзлар борми, ҳаммаси нуқул фойдали нарса-
лар». Ўғли номига ёзилган миннатдорчиликни эшитган
бой: «— Дуруст. Ун сўлкавой ёнига тушади-ку мақтамай-
дими?»— дейди. Лекин бу пулни бирор одам фойдасига
эмас, балки журнал чиқариш учун ишлатилишини эши-
тиб, журнал кам нусхада чиқарилиши сабабли зиён кў-
ришини билиб, «— Зиён?— Мирзакаримбойнинг кўзи ўй-
наб кетди.— Зиён кўрса нимага чиқаради ҳалиги олим?»
Бу нарсага Мирзакаримбойнинг ақли етмайди. Унинг
психологияси бу «нотабий» ҳолни кўтармайди. Энди
фарзандларига келайлик: Ҳакимбойваччани Олимхон
ўз уйига таклиф қилади, бундан шубҳаланган бойвачча
«пул сўраса, албатта йўқ дейман » (187-бет) деб ўйлай-
ди. Бойваччанинг «қўли узун». Чунки у «давлатнинг бир
қисмини дадасидан, укасидан яширин ишлатиб холис
ўзига қарашли катта бир бойлик орттирган эди» (193-
бет). Ҳакимбойваччанинг одамга қарашини, баҳосини,
муомаласини — ҳаммасини пул белгилайди. Абдушукур
билан «Ҳакимбойвачча дуруст муомалада бўлди. У Абду-
шукурнинг хўжайини ва дўсти бўлган Жамолбой билан

пул ҳам савдо муомалаларида буни қурол қилмоқчи эди. Шунинг учун бир қанча замондан буён Абдушукур билан яхши алоқада бўлишга тиришар эди» (69-бет). Гап пул, давлат устида кетар экан, бойлар қариндош-уруғлик юзи хогирасини қилишмайди. Тантйбойвачча Салимни қўлга тушириб катта-катта пул олади. Унга Тантй лақабининг тақалиши, гўё кесатикдек бўлиб қолган. Чунки бу тўполончи бойнинг пулга кўрсатган эътибори ҳам шов-шувлидир. У ниятларини пинҳон тутиб ўлтирмайди. «Қўявер, хўжайин мен. Чол қуламай турибди. Қулаган кун уларнинг ёқасини бўғаман, миросимни даъво қиламан!» (156-бет). Дарҳақиқат, шундай қилади ҳам ва буни уят деб билмайди ҳам. Тантйбойвачча Гуландомнинг бошидан ўтганларини эшитиб «— Бўшанг экансизда,— манжалақилик қилиб, додламадингизми, юзларини юлиб тимдаламадингизми? Пул устида ҳар қандай жанжал кўтарсангиз, айб бўлмайди. Пул шундай азиз нарса», — дейди (151-бет). Пулни-пул билан ўйнаган Тантйбойвачча ўзи шундай қилган бўлар эди-да. Бегоналарни, унга тобеларни эмас, балки ўз яқинларини ҳам у қўлга тушириш йўлини билади. Мана шундай тубан — ҳамма нарсани пулга чақиб кўрувчи бир шахс олдида Йўлчи гапларининг маънолилиги гўзал қалбини намойиш этиши билан аҳамиятли: «— Балли, бу насиҳатга! Йигитнинг юраги, номуси, одамгарчилиги пулдан азиз, пулдан юқори эмасми? Пулдорларга эгилиш пасткашлик эмасми? Эгилувчи билан тиланчи орасида нима фарқ бор? Оз бўлса ҳам пешона терим билан топаман, суктойлик, мўлтониликка сира юрмайман» (158-бет). Йўлчининг гапига, ўз қадр-қимматини билувчи ҳақиқий инсон гапларига Тантйбойвачча «бир пиёла винони симириб, лабини буриштирди-да, Йўлчига қараб, «афсус!» дегандай калласини қимирлатди» (158-бет). Бойнинг кичик куёви, Нурининг эри «Фазлиддин аксар кечаларни уй эшигини беркитиб, деразаларга парда тутдириб, алла-паллагача пул санайди, бундай вақтда икки қоши ўртасини буриштириб, ўз-ўзича нималарнидир шивирлаб қўяди» (110-бет).

Асарда пул ҳақида кўп гапирилади. Пулнинг таърифини аввал Мирзакаримбой кўп гапиради. Пул қадрини, қимматини солиштириш мумкин. Араваси синиб қолган деҳқон қовунига ўн тўрт сўм сўрайди. Уста савдогар авраб-савраб тўрт ярим сўмга кўннишга мажбур қилади.

Йўлчи уйига биров ёрдам қилиш мақсадида тоғасидан пул сўраганда «Тўққиз сўм оламан деб тўқсон гап» эшитди. Нури бўлса Гулнорни тездан йўқ қилиш учун турли ирим-сиримларни қилади, фолбинга эътиқоди зўр бўлган Нури «ўн сўм пул чиқариб берди». (198-бет). Шоқосимнинг хотинини кўмишга дўстлари пул тўплаб беришади: «Охун одамларга орқасини ўғирди, жулдир чопонини тимскилаб, уёқ-буёғини ағдариб, уч сўмлик шалди роқ қоғоз олиб ўртага ташлади... Қирғиз Ўроз белбоғига маҳкам чандиб тугилган биттагина сўлкавойни (ким билади, буни қачонлардан бери сақлаб келган у) чиқариб, секингина ташлади. — Ҳаммага пул керак, ўлик ҳам пул билан юрадн, — деди тошкентли мардикор ва иштонининг липпасига қистирилган кир бўз халтачани — ҳамённи олиб, танга, чақа аралаш бир сўмни санаб тўқди»... (48-бет).

Тантибойваччанинг хизматкори чўлоқ Қамбар ҳам «Оҳ пул!» дейди. «Икки танобгина ер олсам, оз бўлсин, соз бўлсин дегандай қандай ишлар қилар эдим» (59-бет). Энг таъсирли, ҳаёт даражасини, инсон қадрини кўрсатувчи детал Ўрознинг Тошкентга келишидир. «Бундан саккиз йил аввал ўн етти яшар ўспирин экан «Қарқарага» қатновчи бир қўйчи бой йилига саккиз сўмдан ёллаб Тошкентга келтирган».

Бойлар қимор ўйнайди. «Ўртада пул хирмондай уюлган. Оқ подшоҳнинг сурати тушган нуқул шалдирама қоғозлар-да...» (59-бет).

Езувчи пулни ўртага дастак қилиб шунинг атрофида бойларнинг маънавий қиёфасини очар экан, ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини, пул йиғишда тутган сиёсатини, характерини қайтарилмас чизиқлар билан таъминлайди. Мирзакаримбой эксплуатациянинг эски йўлидан бориш тарафдори, кириб келаётган капиталистик ишлаб чиқаришига эҳтиёт бўлиб қарайди.

Натижада буржуазия олиб келаётган оқартув ишларига қаршилик кўрсатади. Ҳакимбойваччалар эса масалага дадилроқ қараб, пул топишнинг, эксплуатациянинг янги йўли тарафдорилар. Улар ўртасида ҳам маълум келишмовчиликлар бор, лекин бу бир синф вакиллари ўртасидаги келишмовчиликлар бир-биридан кўпроқ ундириш — капитал тўплаш билан боғлиқ. Социал тузум тугдирган пул кучига сажда қилиш кишини-кишига бўри қилиб қўйди. Бир синф вакиллари, бир оила аъзолари

Ўртасидаги самимий, қон-қариндошлик муносабатлари йўқола боради, маънавий-ахлоқий жиҳатдан тушкунлик кучая боради. Улар орасидаги муносабатларни пул, давлат ҳал қилади. Мирзакаримбойлар оиласи кўринишдагина иноқ, аҳил. Ҳақимбойвачча оиласига ҳурматсизлик қилиб, шаънига қандайдир гап айтган одам билан судланишгача бориб етганлигидан ўқувчи хабардор. Аслида эса оила тегидан зил кетган — отанинг ўлишини куёвлар ҳам, ўғиллар ҳам истаб қолади. Ҳақимбойвачча отаси ва укаларидан яширинча пул ишлатади; Тантибойвачча пайт пойлаб Салимни қўлга туширади.

Мирзакаримбой бир неча йил жиянини кўрмаган, соғиниш нима эканини билмайди ҳам, унинг сиҳат-саломатлигини билишга қизиқмайди. Йўқлаб келган жиянининг ўғли Йўлчини кўриб, жиянининг келмаганидан хурсанд бўлади. Мирзакаримбой билан биринчи марта учрашган Йўлчи ундан кўп насиҳатлар эшитади. Катга шаҳарга келиб, янги ҳаётга қадам қўяётган Йўлчига тажрибали, оқ-қорани таниган, ёши бир ерга бориб қолган, элга эътиборли Мирзакаримбой шундай дейди: «Мен дўстларга сира ишонмайман. Маслаҳатга ҳамма чаққон. Нега десанг, маслаҳатгўйлик осон нарса-де, тили қимирлайди, холос» (11-бет). Шундай қилиб, синф, тузум, оила ўз ичидан чирий бошлайди. Езувчи бирор зўрма-зўракисиз бунга асар воқеаларига сингдириб юборади. Унинг учун воқеаларнинг катта-кичиги йўқ, ҳаммаси автор ниятига бўйсундирилган.

Энди, Йўлчиларга, меҳнаткашларга келайлик. Йўлчи шаҳарга иш қидириб келар экан, биринчи навбатда, онасини, меҳрибон синглисини ўйлайди, уларни хурсанд қилиш, онасининг дуоларини олиш унинг эзгу ниятидир.

Тирикчилик, машаққатли ҳаёт Йўлчи оиласини тарқатиб юборди, уй-жойидан айирди — укаси қишлоқда қолди, синглиси Унсин шаҳарга келди. Лекин улар бир-бирларига аввалгидан ҳам меҳрибон бўлиб қолдилар. Йўлчи синглиси учун ҳар қандай оғир меҳнатга тайёр. Унсин эса қишлоқда қолган акасини, марҳума онасини эслайди. Унсиннинг Йўлчига бўлган сингиллик муҳаббатиде, акасининг суюклиси Гулнорга бўлган муносабатиде қанча самимият, ҳурмат бор. Бу оила, улар орасидаги самимий, чуқур инсоний муносабатлар Мирзакаримбой оиласига қарама-қарши ҳолатда тасвирланади. Салим ва Ҳақимларнинг отаси ва сингилларига бўлган қараш-

ларида, Нурининг эса отаси шаънига айтганлари ва акаларига бўлган муносабатларида самимийлик, меҳрибонлик йўқ.

Мирзакаримбой Йўлчи билан қилган суҳбатларида дўстлари йўқлигини, бўлганларига ҳам ишонмаслигини очиқ айтган. Лекин Йўлчининг шаҳарга келиб орттирган қимматли нарсаси дўстлари бўлди. Йўлчининг оғир-енгилида дўстлари ҳамдард, ҳамфикр бўлдилар. Чунки Йўлчининг ўзи ҳам дўстларига қўлидан келганини аямади, ҳамдард бўлди, улар тақдирига лоқайд қарамади. Шоқосимни ишга жойлаб қўйди. Шокир ота ҳолидан хабар олиб турди. Кичик бир деталга эътибор берайлик. Йўқолган Гулнор дарагини Йўлчига Қамбар етказди ва бирга боришга тайёр эканини билдиради: «— Йўқ, Қамбар ака, — қатъий равишда деди Йўлчи, — аҳмоқ Танти сизга, хафа қилади. Ман ўзим бораман» (225-бет). Фикри-хаёли Гулнор билан банд бўлган Йўлчи дўсти тақдирига бефарқ қарамайди, ўзини деб унга гап тегишини истамайди. Унсинни бой уйдан олиб кегар экан, Йўлчи уни дўст отахони Шокир отаникига олиб боради. Чунки шу дўстларидан бошқа унинг ишонган ҳеч кими йўқ. Гулнорни Қора Аҳмад қўлидан қутгаргач, Йўлчи севгилисини Шоқосимнинг ҳужрасига олиб келишга мажбур бўлади. Хавф-хатарга қарамай Шоқосим уларга қўлидан келган ёрдамни аямади, уларни бахтли кўришни истади. Йўлчи ва унинг дўстлари орасидаги муносабатда ғараз, мунофиқлик қилиб бир-биридан фойда кўриш ниятлари йўқ. Чунки улар муносабати ҳақиқий дўстлик, ҳамкорлик асосига қурилгандир.

Пул, давлат йиғиш ташвиши бойларни тетик фикрлашдан маҳрум қилиб қўяди. Улар ўзларича мантиқли фикр юритадилар, лекин бошқалар ҳақида, уларнинг қарашлари ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Ҳаммани ўзларига ўхшатадилар. Қизиги шундаки, зоти кўрганларнинг назари, камбағал, тирикчилигини бир амаллаб ўтказаётганларга нисбатан паст бўлиб қолади. Бу айниқса Мирзакаримбойнинг уйланиши воқеаси билан равшанланади.

Пул, давлат кучи Мирзакаримбойга истаган ишини қилиш, истаган номаъқулчиликни амалга ошириш имконини беради. Мирзакаримбойнинг қилмишларидан энг разили ёш, ҳаётга энди кириб келаётган, кўкси муҳаббат, келажак умиди билан тўла Гулнорга уйланиши ва

уларнинг (Йўлчининг ҳам) эзгу умид-орзуларини пой-мол қилиши бўлди. Мирзакаримбой Гулнор билан Йўлчи ўртасида қандайдир муносабат борлигидан хабардор эди. Уларнинг бир неча марта гаплашиб ўтирганини кўрган. Бундан ташқари, Йўлчи ҳам бойга бу ҳақда имо қилган. Мирзакаримбой Гулнорга уйланишга жазм қилар экан, Йўлчи ва Гулнор муносабатлари борлигини эсига ҳам келтирмади. Асар воқеаларининг энг фожиали моментларидан бўлган бу ҳодисага бўлган Йўлчилар ва Салимлар муносабати бир-бирига қарама-қарши бўлган икки синф муносабатидир. Мирзакаримбой оиласи, унинг яқинлари учун бу воқеанинг энг фожиали томони Гулнорнинг камбағаллиги, ёшлиги (ахир у туғиши мумкин, кейинчалик давлат бўлиниб кетади) ва булар оиласига номуносиблигидир. Улардан бирортаси Гулнор ҳақида унинг орзу-умидлари, режалари, Йўлчига бўлган муҳаббати ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайди. Чолга ёш қизнинг кўнгли борми, йўқми, бу ҳеч кимни қизиқтирмайди. Қизиқтирганда ҳам, улар Гулнорнинг қари бойга тегаётгани пул, давлатли бўлиш учун деб ўйлайдилар. Уларнинг ҳаммаси бу воқеага ўз манфаати, тушунчаси нуқтаи назаридан ёндашади. «Камбағалнинг қизи очкўз, молпараст бўлмасдан иложи йўқ. Уйдаги ҳамма асл буюмларни ўзи эгаллаб олади, биз унда нима қиламиз!» (195-бет),— деб бойнинг келинлари ташвишланади. Бойнинг қизи Нури бундан ҳам баттарроқ фикрга келади. «Биламан, жувонмарг Гулнор ўзи қошини қоққан, кўзини учирган, шундай қилиб дадамни йўлдан оздирган» (196-бет). Ҳакимбойвачча билан укаси Салим тирклигида отамиз молини бўлиб бермасмикан деб умид қилишади. Бу ишга бош қўшиб юрган Олимхон эликбоши ҳам бойга хизматини ўтказиб, бирор нарсалик бўлиб қолиш умидида юради.

«Гулнор умримга эгов бўлди. Яна у Мирзакаримбой хонадонига бошлиқ бўлиб кеккайсин, ҳеч ким билан сўзлашмасин, туғсин, бойликнинг нишабини ўз томонига тўғриласин! . . . У жуда шайтон хотин. Унинг ҳийла-макрининг бир томчиси энди кўринди! Қолганини ўғилчаси туғилгандан кейин кўрамиз» (284-бет). Салимбойвачча жаҳл устида Гулнорнинг ўғил туғишига шубҳаланмайди. Чунки гап давлат устида кетаяпти, ўғилнинг тенг меросхўр бўлиши бор-да! Езувчи ёш оналик бўлган бойнинг сила аъзоларининг мерос хусусидаги «ташвиш» ла-

рини тасвирлаш орқали уларнинг барча кирдикорларини фош қилишга эришади. Улар Гулнорнинг орзуларига, умуман, характериغا зид бўлган фикр ва қарашларни унга тақайдилар. Гулнорнинг ўзларича тўқиб-бичган «бойликка эга бўлиш» ҳақидаги «фикрлари»ни баён қиладилар. Бу тасвирлар фонида Гулнорнинг янада гўзал, маънавий бой, пул-давлатга тамоман бефарқ экани кўрина боради. Гулнорнинг шундайлигини бойларнинг биттаси ҳам билмайди, ёзувчи билдиришга ҳам уринмайди. Шундай қилиб, уларнинг бирортаси ҳам Гулнорнинг мол-дунёни писанд қилмаслигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Ёзувчи улар ўртасидаги фарқни, келишиб бўлмас социал қарама-қаршилиқни, антагонистик зиддиятни чуқур илдизлари билан очиб ташлайди, асарнинг қон-қонига сингдириб юборади. Бу икки синф: бир миллат вакиллари бир даврда яшайдилар, бир масала устида ўйлайдилар, лекин мутлақо бир-бирига қарама-қарши фикрга, натижага келадилар. Гулнор атрофидагиларнинг (Ерматни ҳисобга олмаганда) бирортаси ҳатто умри муҳтожликда, оғир меҳнатда ўтганлар ҳам Гулнор эришган бойликка ҳавас билан қарамайдилар, аксинча, бу хабарни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қоладилар. Мирзакаримбойни имонсиз, қариб қуйилмаган деб қарғайдилар. Ерматнинг бойнинг давлати, обрўси ҳақидаги далилларини эшитар экан, Гулсумбиби кўз ёшларини этак учи билан артиб: «Тўғри, улар бой, жуда бой. Аммо улар Гулнорга тинчлик бермайди. Бойнинг уйи сарой бўлсин, бари-бир Гулнорга зиндон бўлади. Қизингизга муносиб бир йигит топилмасми?» деб инкор қилмоқчи бўлади (200-бет).

Йўлчининг дўстлари ҳам бойни ноинсоф, қариб мянса айниган деб биладилар. Хулласи, бойваччалар ўйлаганича Гулнорнинг бойга узатилишидан ҳеч ким хурсанд бўлмади, бойнинг давлати уларнинг кўзига кўринмади. Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланишидан хабар топган Шокир ота афсус билан Қоратойга дейди: «Йўлчига ачинаман,—ошиқлик йўлига кирганини билар эдим. Санчи? Қоратой боши билан «ҳа» деди. Кейин бойни сўка-сўка сўради чолдан...» (203-бет). Йўлчининг қишлоқдан қайтишини сабрсизлик билан кутган Қоратой унга кўнгилсиз хабарни — Гулнорнинг бойга узатилишини етказди: «— Сан, оти нима, Гулнорни севасан-а? У ҳам сени севади. Шундайми? — Мисоли Тоҳир-Зухро...

Қарабсанки, қизил гул билан оқ гул ўртасидан чақир тиканак ўсиб чиқаяпти. Тушуниб олавер ўзинг!» (208-бет). Севги-муҳаббат можароларини бошидан ўтказмаган, эртактангина эшитиб билган Қоратой учун Йўлчи савдоси эртакти эслатади. У ўз фикрини образли қилиб тушунтиради. Бойни севишганларни бир-биридан ажратувчи, халқ ўртасида ёмонлик симболи бўлиб кетган қора тиканакка ўхшатади. Йўлчининг севгисини ёшу қари, барча дўстлари ҳурматлайди. Олижаноб меҳнаткаш қалби ҳамма нарсада кўриниб туради. У маънавий бой. Ҳаёт уни қанча қийнамасин, муҳтожлик уни энг яхши одамийлик хислатларидан маҳрум қила олмайди. Мана шунга Мирзакаримбойлар тушуна олмайди: Гулнор фожиаси олдида улар кар ва кўр бўлиб қолаверади. Йўлчи қариндоши бўлмаган одамларнинг унга ҳамдард, ҳамфикр бўлиши бойларга тамоман тушунарсиз. Ёзувчи уларга инсондаги олижаноб туйғу—муҳаббатни ато этмадигина эмас, балки уларни бундай туйғуни тушунишдан маҳрум қилди.

Гулнорнинг бойга узатилишида актив роль ўйнаган Ермат ўз ишидан хурсанд. У нималаргадир қизиқиб, айланиб ўз тўпидан ажраб қолади. Бойларга ўхшаб фикрламоқчи, иш кўрмоқчи бўлади. «Унинг қўлларида бутун умрида ушламаган қоғоз пуллар шилдираб қолди» (205-бет). Ерматнинг хатоси, бойлар бошқа тонфадан эканини унутишидирки, бу янглишиш унга қимматга тушади—ёлғиз қизидан жудо бўлади. Ёзувчи қаҳрамонларига, персонажларига доим ўзларини намоёйиш қилиш, кўрсатиш учун имконият яратади. У доим ўзи севган қаҳрамонлари томонида бўлиб, уларнинг олижаноблигини таъкидлаб боради.

Автор позициясининг намоён бўлишида Абдулла Қодирий билан Ойбек ўртасида умумийлик кўп. Бу икки адиб ўз қаҳрамонларини севадилар ва уларга нисбатан хайрихоҳ эканликларини таъкидлашни ўзларининг асосий вазибалари деб биладилар. Лекин Ойбек Абдулла Қодирийга нисбатан «объективроқ» позицияни тутади. Унда очиқдан-очиқ завқланиш йўқ, балки у ўз севган қаҳрамонларига ўзларини кўрсатишга, «олижаноб» хусусиятларини намоёйиш қилишга кўпроқ ранг-баранг шароит яратади. Ёзувчи характеридаги саҳийлик, «қўли очиқлик» ўз севган қаҳрамонларига нисбатан тутган позициясида яққол ифодаланади. «Йўқдан бор қилиб»

қахрамонларига яхшилик қилади, уларни қўлидан келганича аяйди, қисқа умрларини безашга, чиройли қилишга ҳаракат қилади.

Ёзувчининг ўз қахрамонларига бўлган муносабатлари унинг умуман одамга бўлган муносабатидан, унинг қудратига бўлган ишончидан келиб чиқади. Ойбек меҳнаткаш халқ ҳаётини тасвирлашга киришар экан, асар қахрамони қилиб меҳнат кишисини олган экан, бу одамларда туғилиб келаётган ва келажакда уларнинг ҳаётида муҳим ўзгариш ясовчи ижобий хислатлар бўлган бир-бирини қувватлаш, ҳамдард-ҳамфикрликларини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Йўлчи ўз бахти ва бахтсизлиги билан ёлғиз эмас, унинг оғир кунда ёнига кирадиган, қувончи, бахтидан хурсанд бўладиган дўстлари бор. Йўлчи ҳам Отабек сингари ўз севгиси ҳақида гапиришни истамайди. Бу қандайдир табиий бир ҳолат. Лекин унинг дўстлари бундан хабар топадилар ва бу туйғуни бачканаликка йўймасдан, чуқур ҳурматлайдилар; қўлларидан келганича Йўлчиларга ёрдам беришга тайёрлар.

Бу жиҳатдан қараганда Абдулла Қаҳҳор бошқачароқ йўл тутади. Одатда, Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида, унинг асарлари устида гап кетганда, уни А. Чеховга ўхшатадилар. Бу фақат Абдулла Қаҳҳорнинг Чехов сингари кичик-кичик ҳикоялар ёзгани билан белги-ланмайди, албатта, балки ёзувчининг Чехов сирларини, йўлларини ижодий ўзлаштиришида, миллий замин асосида уни ривожлантиришида ҳамдир. Буюк рус ёзувчиси ижодини ўрганувчилар унинг позицияси ҳақида ҳам гапирадилар, ўзига хос томонини таъкидлаб ўтадилар. Чехов асарда тутган позициясини «очиқ» кўрсатмаслик йўлидан боради. У асарда ўз позициясини тасвирланаётган воқеалар, чизилаётган характерлар ичига яширади ва муайян воқеалардан хулоса чиқаришни ўқувчига ҳавола қилади. У ўз қахрамонига хайрихоҳми, ҳамфикрми, унинг гап-сўзларини, саргузаштини қувватлайдими, йўқми, буни ўқувчи ўз ақли билан топиб олиши керак. Ҳикоя устида йиғлаш ҳам, оҳ-воҳ қилиш ҳам, ўзингиз яратган қахрамонлар билан бирга азоб чекиш ҳам мумкин. Бироқ, менингча, шундай қилиши керакки, китобхон буни сезмасин. Ёзувчи қанчалик объектив бўлса, таассурот шунчалик кучли бўлади,— деган эди А. Чехов.

Бу деган сўз ёзувчи позицияси нимани қувватлайди, нимани рад этади номаълум, деган эмас. Балки у ўқувчини активликка, фикрлашга даъват этади. Ташқидан объектив бўлиб кўринган қаҳрамонларининг саргузаштларига лоқайд бўлишда ёзувчининг катта маҳорат билан ўтказган фикрлари — позицияси яширинади.

Абдулла Қаҳҳор ижодига ҳам шундай объективлик хосдир. Ёзувчи бундай маҳоратга бирдан эришмади. Асардан асарга унда объективлик, персонажга бўлган муносабатнинг яширин йўллари кўпайиб борди. Лекин илк асарларида автор позициясининг маълум бўлиб қолиши, автор ниятларининг лўп этиб кўриниши ўз даврида қаттиқ танқидга ҳам сабаб бўлган. Бунга «Сароб»даги Саидий образи характерли мисол бўлиши мумкин. Ўз даврида бу асар устида ўтказилган муҳокама ва мунозарада ёзувчида душман йўлига кирган, маънавий бузуқ Саидийга нисбатан ачиниш кайфияти бор деб таъна қилинган. Дарҳақиқат, шундай қилинмаса бўлмас ҳам эди. Асар асосига, воқеалар марказига Саидий образи олинар экан, унинг аста-секин халқ душманлари томонига ўтиши кўрсатилар экан, унга ачинмасдан бўлмайди. Ёзувчи унинг душманлигига нафратлангани ҳолда ёши, келишганлиги, муҳаббатига, ривожланиши мумкин бўлган талантига ачинмай иложи йўқ эди. Яшашга, ижод қилишга, ўз қобилиятини намойиш қилишга ҳамма шароитлар яратилаётган бир даврда тарих инкор қилган йўлга, эгри йўлга кириш Саидийга нисбатан ачиниш ҳиссини уйғотиши мантиқийдир. Унинг фожиаси у кирган йўлнинг социал заминининг йўқлигида, тарих уни рад этганидадир. Шундай бўлмаса уни асар асосига қўймасдан бирдан ёмонлаб ташлаш мумкин эди. Унда бу образнинг ривожланиши, ўзгаришига ҳеч эҳтиёж бўлмас эди. Ҳамма гап автор ўз ниятини, позициясини бироз ошкора қилиб тасвирлаганидан келиб чиқмоқда. Бу образга муносабатда автор ўз ниятини яшириб ташлаши керак эди. Саидий саргузаштларининг ўзи ўқувчига автор ёрдамисиз ҳам у ҳақда тўғри хулоса чиқаришга етарли асос берар эди. Ёзувчи тажрибаси ортиб, маҳорати ўсган сари унинг асардаги позицияси яширина боради, «тўла» объективлик қобилигига киради. «Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобога, унинг бошига тушган ташвишларига «бефарқ» қарагандек бўлиб кўринган ёзувчи Қобил боболарни шу куйга солган давр фожиасини рўй-

рост кўрсатади. Қобил бобонинг соддалиги, керакмас одамларнинг ғамини ейиши (айниқса «бечора эллик боши») устидан енгил кулиб ҳам қўяди. Ёзувчи Қобил бобони мазах қилмоқчи эмас, балки одамларни мана шу кўйга солган ўта содда, кўнгилчан қилиб қўйган замонга нисбатан яна кучли нафрат уйғотади. Ёзувчи ўзи севган қаҳрамонини ҳимоя қилмайди, балки уларнинг ўзлари ўзларини ҳимоя қиладилар. Масалан, Саида тарихини олайлик. У ҳеч кимдан ҳимоя ҳам кутмайди, «хайрихоҳлик кўрсатишга йўл ҳам қўймайди». Ёзувчи позициясининг намоён бўлиши ҳамма асарларда бир хил эмас — олинган тема, воқеаларининг содир бўлиш даври характерига қараб турличадир. Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида, айтиқса 30-йиллар ўрталарида яратилган ўтмишдан ҳикояларида ўтмишни, инсоннинг хўрланиши, унинг қадр-қимматини, иззат-нафсининг поймол қилиниши масаласини биринчи планга ўтказди. Воқеалар кўринишидан ўз даври учун ниҳоят типик, оддий, кундалик характер касб этади. Ёзувчининг персонажлари сиёсат, ватан, озодлик ҳақида фикр юритмайдилар, кундалик тирикчиликларидан бош кўтариб бирор тузукроқ нарса устида ўйламайдилар. Дунёда бўлаётган гаплар, ишлар устида ўйлаб кўрмайдилар. Уларнинг ўйлари, ташвишлари ўз уйи, қўни-қўшниси ташвишидан нари ўтмайди. Ёзувчи мана шундай воқеаларни тасвирлаш орқали инсонни шундай қилиб қўйган даврни, давр зўрларини — хўжайинларини фош қилади. Ёзувчи асар асосига олинган воқеаларни мана шундай позициядан туриб тасвирлайди. Абдулла Қаҳҳор асарларининг ҳаммасига ҳам хос бўлган умумийлик — бор гапни бўлгани шу деб тасвирланишидир. «Тўйда аза»да ҳам ёзувчи бор гапни айтиб ўзинглар хулоса чиқаринглар деб туради. Ёшига, ҳаётда тутган мавқеига муносиб иш қилмаган одамни фош қилади. Унда олға сурилган ғоя воқеанинг шундай ўзидан келиб чиқиб туради. Ёзувчи эса четдан, унга алоқаси йўқдек, фақат воқеани ҳикоя қилгандек бўлиб туради. Ёзувчи позицияси эса асар қаҳрамони атрофидагиларга, унинг фожиасининг гувоҳларига юклангандек бўлиб туюлади. Асарнинг мантиғи, хулосаси воқеанинг ўзидан келиб чиқади. Абдулла Қаҳҳор юмор ва сатира имкониятларини кенгайтирган ёзувчилардандир. «Тўйда аза» асаридаги воқеа аслида фожиавий характерга эга. Ёзувчи бу воқеани юмористик, комик усулда талқин қи-

лади. Шу орқали ҳам унинг позициясини аниқлаш мумкин. Унинг позицияси кўпроқ асарга танланган тонда—оҳангда, енгил юмор ва сатирик бўёқларда кўринади.

Персонаж нутқи масаласи

Бадий асарда тилнинг биринчи даражали аҳамияти ҳақида классиклар, назариячилар жуда кўп гапирганлар, бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатга айланган.

Айниқса, М. Горькийнинг бадий тил адабиётнинг биринчи элементи эканлиги ҳақида айтган фикрлари жуда аҳамиятлидир. «Тил—характер ва манзаралар яратиш воситаси»^{20–21}. «Бадий асар сўз жиҳатдан сиқик, фикр жиҳатидан кенг бўлиши керак»²² эканлигини М. Горький қайта-қайта такрорлаган.

Ўзбек адабиётининг олтин фондидан жой олган асарларга назар ташлаганда, уларнинг тили алоҳида диққатга сазовордир. Неча ўн йиллардан бери янги-янги кигобхон авлоди эътиборини ўзига тортиб келаётган «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»нинг мангулигини таъминлаган омиллардан бири уларнинг ажойиб тили ҳамдир. Бу ҳақда Абдулла Қодирий ижодини таҳлил қилган деярли ҳамма тадқиқотчилар таъкидлайдилар.

«Энди бадий адабиётнинг тили масаласига келсак, — деб ёзади И. Султонов, — Абдулла Қодирий бу соҳада халқчиллик ва соддалик талабларини жуда қаттиқ қўйди. У шундай дейди: «Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда... фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин бермаслиги лозим». «Ўтган кунлар» ўзининг соддалиги ва шу билан бирга халқ лексикасининг бутун бойлигини қамраб олишга интилиши билан ажралиб туради»²³.

Абдулла Қодирийнинг асарлари ўзбек совет прозаси ўзининг илк қадамларини қўяётган, шаклланаётган, изланаётган бир даврда яратилган эди. Давр талаби, вазифаларининг туб моҳиятига тушунган ижодкорнинг

^{20–21} Литературно-критические статьи, Гослитиздат, М., 1937, стр. 584.

²² Письмо о литературе, «Сов. писатель», 1957, стр. 321.

²³ «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки», II том, Тошкент, 1962, 139-бет.

Биринчи навбатда тилга бўлган талабчанлиги, айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишга даъват этиши, унинг янги адабиёт вазибаларини, уни жамиятда тутган ўрни, ролини чуқур тушунишининг натижаси эди.

Соддалик, бадий образлик, Абдулла Қодирий романлари тилининг ўзига хослигини таъминлади. Ўзбек тилининг бойлигини, унда катта полотнолар яратиш мумкин эканлигини ўзбек ёзувчилари орасида биринчилардан бўлиб Абдулла Қодирий ўз асарлари билан исбот этди. Ўзбек романларининг, умуман, барча асарларининг тили ўзбек тили қудратини намойиш этди десак муболаға бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор асарлари эса ўзбек тили имкониятларининг кенг эканини кўрсатди.

Абдулла Қодирий тилни яхши билган, уни бутун маъно оттенкалари билан чуқур ҳис қилган санъаткорлардандир. Кўринишдан жуда оддий, кунда қўлланиладиган сўзлар контекстда ниҳоят ўринли ва вақтида ишлатилиши туфайли шундай маъно касб этадики, бундан бошқа бирор сўз унинг ўрнини ўтай олмаслигига ишонасиз. «Бадийлик шундан иборатки, ҳар бир сўзнинг фақат ўз ўрнида туришигина эмас, балки зарур бўлиши, иложи борича кам сўз ишлатилиши керак»²⁴.

Отабекнинг иккинчи уйланишга мажбур бўлиши муносабати билан Кумушлар уйда содир бўлган кайфиятни кўрайлик. Бу кўнгилсиз хабардан воқиф бўлган Кумушнинг онаси Офтобойим жуда хафа бўлади ва бу ишга тихирлик билан розилик беради. Энди Кумушга келсак (ёзувчи шу муносабат билан содир бўлган Кумуш кечинмаларини бериб ўлтирмайди — ҳар ҳолда Кумушга ачинган бўлса керак). Кумуш ўзининг бутун бахтсизлиги ва ниҳоят — ўлимнинг сабабчиси бўлмиш бу воқеа мазмунини охиригача тушуниб етмадимикан? Кумуш давр фарзанди, кундошлик у яшаган давр учун катта шов-шувга сабаб воқеа эмас. У бир сўзи билан, «унутмайсизми?» дейиши орқали ўзининг ўта ақллигини, вазминлигини, чексиз севгисини ва ниҳоят катта қалб истагини билдиради. Кумуш бу сўзи (жанжал кўтариш ёки севгисини пеш қилиш орқали эмас) билан яна бир юқори поғонага кўтарилади.

²⁴ Н. Г. Чернишевский, Русские писатели о литературном труде, 1955, М., «Сов. писатель», стр. 339.

Абдулла Қодирий сўз қудратини, салмоғини, қўллаш ўрнини чуқур ҳис қилган ижодкорлардан. Бу ўринда унинг Чехов асарлари ҳақида айтганларни эслатиб ўтиш ўринли бўлур. У «Ўқиш-ўрганиш» мақоласида Чеховнинг тежамкорлиги, персонажлар нутқига айрича аҳамият берганлигини алоҳида таъкидлаб ўтган. «Ҳикояни «Серсув» (кўп сувли) қиладиган нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир. Агар Очумиловнинг «Бақаламун» эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмай, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов буни ўзи айтиб бермасдан, Очумиловнинг ўз сўзи билан кўрсатади...

Мана бу диалогларга авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас. Бу диалоглар ҳам воқеани силжитади, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумиловни характерлайди»²⁵ (201-бет). Бу ўринда Абдулла Қодирийнинг «автор» ва «персонаж» нутқларига эътиборини таъкидлаш ўринли кўринади. Езувчи персонажни сўзлатишдан кузатилган вазифанинг хилма-хиллигига алоҳида эътибор берган.

Умуман, Абдулла Қодирий қаҳрамонларини ўз тилларида гапиртириш тарафдори. Улар бошларидан ўтган воқеаларни ўзлари (Уста Олим) ҳикоя қилишни, ҳаётларида юз бераётган муҳим воқеаларни ўзлари гапиришни маъқул кўрадилар. Езувчи Отабек характерини белгиловчи чизиқларни ва ҳаётга, ҳаёт воқеаларига бўлган қарашининг муҳим томонларини очиш, уни ўз тилида гапиртиришни маъқул кўради. Унинг отаси Юсуфбек Ҳожининг сиёсатга, саройга бўлган муносабатларини ҳам ўз тилидан эшитамиз. Абдулла Қодирий салбий типлар (Ҳомид ва хонлар)ни ҳам ўз тилида гапиртиришни маъқул кўради. Уларга бундай вазифа юкланишнинг ҳам ўз сабаблари бор. Бу бево-сита автор ниятлари ва асарнинг умумий ғоялари билан боғланади ва белгиланади.

Езувчининг персонажлар тилига бўлган муносабатларида ҳам унинг ижодига хос тенденция — яхшиларнинг жуда яхши, ёмонларнинг жуда ёмон эканлиги етакчилик қилиб туради.

✓ Отабекнинг Марғилонга келиши, меҳмондорчиликда бўлиши ва ниҳоят чақув орқасида таъқиб этилиши, хон

²⁵ Абдулла Қодирий, Кичик асарлар, Ғ. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1969.

олдида жавоб бериши ҳаммани қойил қолдиради. Ундаги ақл-фаросат, мантиққа ҳатто бирор одамдан қойил бўлиши мушкул бўлган хон ҳам бефарқ қарамайди. Ҳомидларга келсак, аксинча, у нима қилмасин ва нима демасин, унинг гапларига гувоҳ бўлганлар ҳижолат тортадилар. Ҳомиднинг Отабек билан бирга бўлишлари Ҳомиднинг ниҳоят тубан, Отабекнинг олижаноб, вазмин, маъноли эканини солиштириш имконини яратади. Улар ўртасидаги келажакда ривожланадиган конфликт биринчи учрашишларидаёқ билинар-билинмас туғилади. Шунинг учун ҳам улар ўртасидаги конфликтнинг, айниқса, уларнинг гапларида ҳам акс этishi алоҳида аҳамият касб этади. Ҳомидда қалб деган нарса йўқ. Унинг қулоғига Кумуш гўзаллиги ҳақидаги таърифлар кирган. Қайси йўл билан бўлмасин у Кумушга уйланмоқчи. Бу йўлда ҳар қандай тубанликдан, ҳатто қотилликдан ҳам қайтмайди. Ёзувчи бундай одамда қалб, ҳақиқий севги бўлиши мумкин эмас деган фикрни ўтказди. Ҳомид Кумушга маъқул тушармиканман деган фикрга бормайди ҳам. Агар Отабек Кумушни тасодифан кўриб севиб қолиб уйланган бўлса (у ҳам Кумуш кўнглини билмайди) ҳам, лекин Кумушнинг ўзига нисбатан қандай қарашига бефарқ эмас. Ахир тўйи кунни бўлажак эрининг кимлигини билмаган Кумуш аввалига Отабекка илтифот қилмайди, қарамайди, шунда «титраган ва қовжираган бир товушда:— Нега қочасиз? Нега қарамайсиз?!» деб Отабек зорланади. Отабек Кумуш кўнглини билмас ҳам, унга маъқул бўлиши мумкинлигига далили ҳам йўқ эмас-ку. Улар биринчи марта тасодифан учрашганларида Кумуш Отабекка қандайдир илиқ қараган ва «бу қарашда унга енгилгина бир табасум ҳам ҳадя» қилгани маълум. Демак, Отабек ва Ҳомиднинг Кумушга бўлган муносабатларида тамомила солиштириб бўлмайдиган фарқ бор. Шундай экан, ёзувчининг Ҳомид кечинмаларини ўрганмасликка, кўнглига чуқурроқ қарамаслигига ҳаққи бор. У севги ўтида ёниш ҳуқуқидан ҳам маҳрум. Бу образда мураккаблик, қилаётган ишига танқидий ёндашиш, қилмишларидан биров бўлса ҳам афсусланиш ёки ҳижолат сезилмайди. У тўғридан-тўғри ифлос одам. Унинг характеридаги тубанлик даставвал қилмишларида, гап-сўзида, кўринишида, важоҳатида намоён бўлади.

Ёзувчи персонажларни гапиртириш орқали доим уларни индивидуаллаштиришга эътибор бермаса (ёки бунга муяссар бўлмаса) ҳам, лекин уларнинг ўзлари гапиртирилари шарт эканлигига эҳтиёж сезилади. Буни айрим мисолларга мурожаат этиш орқали кўриш мумкин. Кумушни ўғирлаш плани билан ёзувчи Отабекни Ҳомидлар гапи орқали таништиради. Гўё бутун кўргуликларнинг сабабчиси ва бундан кейинги Кумуш тақдирини ҳал қилмоқчи бўлган одамлар режаларини Отабек ўз қулоғи билан улар оғзидан эшитиши керак эди. Бу хабар фақат Отабеккагина эмас, ўқувчига ҳам бевосита уларнинг ўз оғзидан эшитилиши керак эди. Ёзувчи душман режаларини кўрсатиш билан бирга бу режаларнинг амалга оширилишини ҳам эринмасдан тасвирлайди. Бунда Отабек ва Ҳомидларнинг ўз нутқлари — диалоглари етакчилик қилиб туради. Чунки ёзувчи бу орқали Отабекни ҳаёт-мамот учун, Кумуш учун курашини кўрсатишга муяссар бўлади. Бу кураш Отабекка жуда қимматга тушади, душманлар эса ҳаёт билан хайрлашадилар. Умрида бирор одамни хафа қилмаган йигит бир йўла уч кишини ўлдиради. Шундай экан, бу воқеаларнинг ўзгача моҳияти бор. Ҳомидларнинг айблари фақат Кумушни ўғирлашдагина эмас, балки уларнинг умуман инсонлик хусусиятларини йўқотишларида ҳамдир. Ҳомиднинг айби фақат Кумушни сиртдан севиб қолиш (чинакам севган одам бундай йўл тутмайди) ва бу йўлда турли тубанликлар қилишидагина эмас, балки бу тубанлик умуман улар ҳаёти мазмунини ташкил қилади. Мутал ўз қилмишларини ўзи сўзлаб бериши ҳам бежиз эмас. Чунки бундай ифлосликни ёзувчи ўзи гапиртиришдан ҳазар қилиб тургандай бўлади. Мутал қилмишларини мақтаниб гапирар экан, унинг гуноҳи кўпайгандай, моҳияти яна чуқурроқ очилгандай бўлади. Чунки у ўз қилмишларини эслаб гапирар экан, ҳозирги дақиқалардаги ҳолати янада ёрқинроқ кўринади. Отабек буларни ўз бахти, Кумуш бахти йўлида ўлдиришга муваффақ бўлар экан, унинг гуноҳи анча енгиллашади. Отабек фақат ўз душманларинигина ўлдирмайди, балки одамларга фақат ёмонлик қилувчи, озор етказувчиларни ўлдиради. Уларнинг қилмишларини эса биз уларнинг ўз оғзиларидан эшитганмиз. Бунинг таъсири кучлидир. Отабек Ҳомидни шундай ўлдириб қўя қолмайди, балки

у билан гаплашиб, гуноҳини бўйнига қўймоқчи бўлади. Бу ҳам Отабекнинг мардлиги, унда шундан бошқа чора йўқлигини, бошқача қилиб айтганда, ёзувчи Отабекни олижаноб—душманини ўз айбига иқроор қилдириб, сўнг қасос олишини кўрсатмоқчи бўлади. Бунда ҳам Отабекнинг Ҳомид билан гаплашишлари — диалоглари катта мазмун касб этади. Ҳомид ҳаётининг охири дақиқаларида ҳам Отабек билан юзма-юз турар экан, у ўқувчи кўзи олдида номард, умрини ҳаром-ҳариш йўлда ўтказган бир кимса сифатида намоён бўлади. Ёзувчи Ҳомид гуноҳини яна бир карра бўйнига қўйиш билан бирга Отабекни яна «кўз-кўз қилади». У ўз душманларидан ўчини олиш билан бирга Кумушни балодан қутқаради. Шундай қилиб, Отабек катта савоб иш қилади.

Энди баъзи иккинчи даражали персонажларнинг нутқлари ва бундан кузатилган мақсадни таҳлил қилиб кўрайлик. Кумушнинг онаси Офтобойим ўз даврининг типик вакили. Унга ўз даврида ҳукм сурган, жамият тарафидан қабул қилинган урф-одатлар бегона эмас. Шундай экан, унинг доим Кумуш кундошидан хавфсираши, қўрқиши ва доим қизини огоҳлантириши бироз ғалати кўриниши мумкин. Улар яшаган шароитда икки-уч хотинлик эркаклар каммиди? Мусулмончиликнинг яшаш принципларини белгилаган Қуръонда эркакларнинг тўрттагача хотин олиши мумкинлиги қонунлаштирилмаганмиди? Демак, Офтобойим ҳар қалай тақдирга тан бермасин, доим кўнгли ғаш; Қутидордан Отабекнинг иккинчи уйланиши хабарини эшитиб қаттиқ норозилик билдиради, лекин қўлидан ҳеч нарса келмаслигини билиб, ноилож қолади. Эрининг «Қизингни Тошкентга жўнатишга кўн бўлмаса» дейишига «Офтобойим жавоб бериш ўрнига ўкириб-ўкириб йиғлади» (143-бет). Кейинчалик Тошкентда Кумушнинг қолдирилишига ҳам катта қаршилик кўрсатади, «...кундошлик уйга ишонмайман», — дейди. Лекин Кумуш Тошкентда қолади, онанинг кучи етмайди, зотан қайтиш ҳақидаги фикрни даставвал Кумуш қувватламайди. Офтобойим ноилож Марғилонга Кумушсиз қайтар экан, қизига қайта-қайта эҳтиёт бўлишни таъкидлайди: «Кундошининг кўриниши боёвга ўхшаса ҳам, аммо писмиқ экан. Бундай одамдан албатта ҳазар керак! Агар ораларингга совуқчилик тушадиган бўлса, сен ўчакишиб

юрма, яхшиси қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил!» (346-бет). Офтобойимнинг безовта фикрлари доим ўз оғзидан айттирилади. Бундан Офтобойимнинг она сифатидаги безовталиги, қизига офат худди шу тарафдан келиши мумкинлигини унинг оналик қалби, бошқаларга нисбатан сезгандай, ҳис қилгандай бўлади. Онанинг безовталиги ўқувчига ҳам ўтади. Уни нимагадир тайёрлаб боради, безовталиқ қонуний бир нарсасидек туюлади.

Ёзувчи асар асосига олинган давр одамларини тарихий давр тақозоси билан яратади. Персонажларнинг тараққиёти даражаси ҳаётни, сиёсатни тушуниш савияси, ўз даврига мос. Одамлар анча содда (баъзан ибтидоий ҳам дейиш мумкин). Отабекдан талоқ хатини олган Кумушлар оиласидан ҳеч ким бунинг тўғри-нотўғрилигини суриштириб кўрмади, шубҳаланмади ҳам. Уларнинг тараққиёт даражалари, соддаликлари уларнинг тилида ҳам акс этган. Кумушнинг талоқ хати олиши, тўйи арафасида кўёвнинг ўлдирилиши ва ниҳоят Қутидорлар уйлари орқасида уч кишининг жасади топилиши ўртасида бирор боғланиш бормикан деб бирор одам ўйламайди ҳам. Каттагина ҳаёт кўрган Қутидор: «— Худонинг қандай ҳикматлари бордирки, шу кеча-кундузларда бизнинг теварагимизда қонли воқеалар кўрила бошлади: бугун никоҳ деганимизда Комилбекни ҳаммомда ўлдириб кетдилар, кеча уйимиз орқасида бир эмас, уч киши ўлдирилдилар. Худо охирини бахайр қилсин, энди!...» (251-бет). Бу воқеаларнинг ўз-ўзидан боғлиқ эканини сезиш қийин эмас, уларни бир-бири билан боғлашни хаёлларига келтиришни ҳам ўйламайдилар: «Бу ишга бутун шаҳар ҳайрон. Қилни қирққа ёрадиган донолар ҳам бир нарса тўқий олмайдилар...» (250-бет). Ёзувчи персонажлар билан тарихий тараққиёт ўртасидаги боғланишга алоҳида аҳамият бериб боради. Ўз тиллари орқали персонажларни характерлаш бу асар фазилатларидан бирига айланади. Қаҳрамонларни чуқурроқ кўрсатиш, уларнинг ички бир кечинмаларининг тасвирга «келавермайдиган» ҳолатларини улар тили орқали реаллаштиради. Отабек тасодифан Қутидорлар уйдан чиққан совчилардан Кумушнинг тўй кунини тайинлангани хабарини топади. Лекин шунга қарамасдан у умидини узмайди, нималарнидир ўйлаб Марғилонга (у бу бўлаётган во-

қеаларда Кумуш айбдор эмас, ҳаммаси отасининг иши деб билади) қатнашдан қолмайди. Отабекка қараганда Кумуш ҳолати аниқроқ — у талоқ хатини олган. Лекин у ҳам умидини узмайди. Бундай қараганда Кумуш нима ҳам дейиши мумкин — чиққан куёвларга рад жавобини беради, жуда бўлмаганда кўнишга мажбур бўлади. Лекин умидини узгиси келмайди. Бейхтёр Отабек ёнини олгандек бўлади. Қутидорлар ҳовлиси орқасида рўй берган фожиага ҳамма ўз муносабатини билдиради. Уй бошлиғи Қутидор ҳам ўз тахминларини билдиради ва қандайдир балодан қутулганига шукур қилади. Кумуш ҳам гапга аралашади: — «Бу мақтуллар кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйимиз орқасига яхши ният билан келувчи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоришдирувчи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган қотил ва ё қотиллардир. Бизга мунча яхшилик қилган киши ким бўлса ҳам худо умрини берсин! — деди» (252-бет). Гўё Кумуш Отабек эканини билгандек. Ҳолбуки, бўлиб ўтган воқеалардан Кумуш мантиқий хулоса чиқаради холос ва ўзи ўйламаган ерда Отабекка умр тилайди. Шу воқеа муносабати билан Кумушда яхши кайфият ҳам туғилади. Юқоридаги гапларни Кумуш ниҳоят хурсандлик, қандайдир кўтаринкилик билан ифодалайди. Гўё шу билан кўргуликлари тугагандек, янги ҳаётга қадам қўйгандек бўлади. Бу гаплар Кумушнинг Отабекдан умид узмаганлигига, кўнглининг қаеридадир доим унинг ёди сақланганлигига имодек бўлиб туради. Кумушнинг гаплари унинг асл мақсади, ички кечинмаларини ифода этиши билан доим киши эътиборини тортиб туради: шунчаки айтган гапларида ҳам унинг чуқурроқ кўрсатадиган томонлари бор.

Абдулла Қодирий оғир, вазмин одамлар тарафдори, унинг севган қаҳрамонларига бу хусусият хос бўлиб, улар қандайдир секинлик билан ўйлаб туриб гап бошлайдилар. Гапираётганларида шароитни, суҳбатдошини ва айтмоқчи бўлган гапини эшитувчиларга кўрсатадиган таъсирини ҳисобга олаётгани сезилиб туради. Уста Олим Қутидорларникига бориб, уларга Отабек топшириқларини ётказмоқчи, уларни бўлиб ўтган воқеалардан, бошларига тушган кўргуликлар, унинг сабабчиларидан хабардор қилмоқчи бўлар экан, ўзининг савоб иш қилаётганлигидан ва бу савобга ўзи ҳам маълум даражада алоқадор эканидан мамнун бўлади.

Уста Олимдаги мана шу ҳолат, унинг Қутидорларникига боришида, ўзини туттишида ҳис қилинади. Қутидорлар уйи орқасида рўй берган ҳодиса туфайли кўнгилларини сўраб маҳалла-кўй, қариндош-уруғ, таниш-билишлар келишади. Уста Олимни ҳам танимаганлиги туфайли шундай кўнгил сўровчилардан деб билишади. У ҳам гапни тезда бошлай қолмайди. «Қутидор «нима юмущинг бор менда» деганидек қилиб унга савол назари билан кўз ташлар ва қуръон тингловчи кишидек бўлиб ўтирувчи мажҳул кишидан таажжубланар эди. Ниҳоят шам келиб тоқчага қўндирилгач, уста Олим сукутдан бошини кўтариб, Қутидорга қаради» (252 — 253-бетлар) ва шундан сўнг аста-секин гапни бошлади. Уста Олимнинг ҳаракатида бу оилага хушxabар келтирганидан мамнуният ва Отабекдек олижаноб бир йигитга сирдош бўлганидан бениҳоят хурсандлик берилади.

Биз юқорида қайд этганимиздек, «Ўтган кунлар» бироз кўтаринки руҳда ёзилган. Асарга ҳос бу хусусият унинг персонажлари нутқига ҳам тааллуқлидир.

«Меҳробдан чаён»да эса бу борада бироз бошқачароқ йўл тутилган. Умуман бу ҳол «Меҳробдан чаён»нинг «Ўтган кунлар»га нисбатан бошқачароқ характерда яратилганлиги билан ҳам изоҳланади. «Меҳробдан чаён»да қаҳрамонлар жуда катта мулоҳазаларга бориб, «гапирайми-гапирмайми» деб турмайдилар, гапирганда ҳам жуда «қойил» қилиб «чертиб-чертиб» гапирмайдилар. Уларнинг бир-бирларига бўлган муносабатлари соддароқ, гаплари ҳам жуда катта «фикрни», «мулоҳазани» билдириш воситасига айланмайди. Бунини Раъно ва Анвар, маҳдум ва Анвар, Раъно ва Нигорхоним муносабатларида ҳам кўриш мумкин.

Бу билан биз «Меҳробдан чаён» романидаги персонажлар нутқининг вазифаларини камситмоқчи эмасмиз, балки ёзувчининг қўллаган бу бадийий приёми асарнинг умумғояси ва формаси билан боғлиқ эканини таъкидламоқчимиз. Бу роман ёзувчининг реализм принципларини чуқурроқ эгаллаганини кўрсатувчи асар эканлиги қаҳрамонларнинг нутқларида ҳам кўриниб турибди.

«Меҳробдан чаён»да персонаж нутқини индивидуаллаштириш ва шу восита билан характерларни чуқурроқ кўрсатишга катта эътибор берилган. Хулоса қилиб

айтганда, «Меҳробдан чаён»да персонажлар нутқидан кўпроқ мақсад кузатилади.

Катта санъаткор ижодида ҳамма нарса, ҳамма бадий тасвирий воситалар — катта-кичиклигига қарамасдан ишга солинади, ўрни билан маълум ғояни ўтказишга сафарбар этилади. Айниқса, Абдулла Қодирий қўллаган бадий воситаларни ўрганиш шу билан ҳам қимматлики, улар (баъзан ибтидоий формада бўлсалар ҳам) биринчи марта янги ўзбек совет прозасида қўлланилади. Абдулла Қодирий бу воситаларни ҳамма вақт кашф қилмаган бўлса ҳам (чунки Абдулла Қодирий қўллаган тасвирий воситалар рус ва бошқа халқлар прозасида қўлланилган, ишланган), улар Абдулла Қодирий томонидан ўзбек адабиётига тадбиқ қилинди ва ҳаммага манзур бўладиган асар яратилди. Бу оригинал асар ўзбек совет адабиётининг илк йирик намунаси сифатида, ўзидан кейинги ёзувчилар ижодига таъсир ҳам этди. Кейинги авлодлар Абдулла Қодирий қўллаган ўзбек тили имкониятларини ривожлантирдилар, кенгайтirdилар. Шу жумладан, персонаж нутқларидан кўп мақсадда фойдаланиш, унинг асар ғояси ва шакли билан боғлаш борасида янги поғонага кўтарилиди. Айниқса, Ойбекнинг ўзбек адабиётининг классик асарлари қаторидан мустақил ўрин олган «Қутлуғ қон» романида бу нарса яққол сезилади.

Йўлчи «мулоийм табиати, соддалиги, оз бўлса ҳам мазали, маънили гапи, куч-қуввати билан одамларга ёқди». Унинг вазминлиги, характериға хос томонлари даставвал тили орқали билинади. Йўлчи камгап йигит, лекин ўзини ҳақ деб билган ерда албатта гапиради. У Мирзакаримбой билан суҳбатлашар экан, ўрни келганда бойға жавоб беришни лозим кўради. Индамай қўйиши мумкин (бой нуқтаи назаридан) бўлган ерда ҳам гапиради — ўзининг ҳақлигини исбот қилиш керак бўлганда индамай қолмайди, «Ночорлик, тоға», деб Йўлчи ерни сотишға мажбур бўлганлигини изоҳлайди. Иккинчи ерда «— Тоға, бошқа иложимиз йўқ эди», — дейди. Ҳолбуки, бу гапларни айтмай бойнинг гаплари — насихатларини тўғри, ўринли деб, бойнинг ҳурматини келтириши мумкин ҳам эди. Бироқ Йўлчи мағрур йигит, у нима бўлса ҳам бойларға яхши кўриниб кун кўриш, пул топишдан ҳазар қилади. Бунинг Йўлчи тилидан айтилиши ҳам унинг характеридаги, кейин биз рўй-рост

кўрган — автор ривожлантирган ундаги бу хусусиятга заминдек бўлиб боради. Йўлчи гаплари воқеа ривожда, дунёқараши, ҳаётни тушуниши, сиёсий онгининг ўсиши натижасида катта салмоққа эга бўлиб боради. Ўз кучига, ўзининг ҳақлигига ишонган Йўлчи гапларини ишончли, мушоҳадаларга бой тарзда баён этади. Агар биз Йўлчининг бой билан биринчи марта қисилиб-қимтиниб гапирганини, сўнгроқ бойдан ўз ҳақини талаб қилган воқеа билан солиштирсак, Йўлчидаги катта ўзгаришни рўй-рост кўриш мумкин. Йўлчида илк бор сезилган ғурур ўзи ҳақ эканини билдиришда ривожланди. Энди у бойнинг ёшини ҳам, қариндошлигининг ҳам юзини қилмайди. Ўзининг камситилишига, хўрланишига қарши бош кўтаради, бой билан юзма-юз туриб унинг разиллигини фош қилади.« — Бекоргами? — Йўлчи Мирзакаримбойга томон гавдасини чўзиб қичқирди: — Сизда икки ярим йил ишлаб елкам яғир бўлди. Соқолингизда битта қора тук йўқ-ку, ёлғон гапирасиз, уят! Кийим дейсиз, қанақа кийим? Этик, чопон ва бошқаларни қўя берай, биронта янги дўппи кийганим йўқ, бу остонада!...» (252-бет). Ҳақини талаб қилгани келган Йўлчи..., «ҳозир унинг назарида оламда энг паст ва разил кўринган Мирзакаримбой билан пул юзасидан хиралашишни, ёқа бўғишни ўзига ор билди. Сакраб ўрнидан туриб, бойнинг олдига борди. Масхара ва киноялик захрини кўзларида ёндириб қичқирди: — Бундан кўра гўнг титганинг яхши эмасми, кекса товуқ!» (253-бет). Мирзакаримбойдек пул учун, фойда учун ҳар қандай одамгарчиликка оёқ қўювчи одамга нисбатан шундай дейиши Йўлчининг жасорати эди. Йўлчи алданганига афсусланади; Гулнордек бахтидан айрилар экан, унга пулнинг қадри бўладими. Бойни ҳақоратлаш орқали озгина бўлса ҳам алаמידан чиқади.

Йўлчи атрофидаги воқеаларнинг қуюқлашиши, унинг аста-секин бор-йўғидан ажралиши унинг теран фикрлашга, дунёнинг нотекис тақсимланганлигини тушунишга олиб келади. Бундай фикр аввалига унинг кўнглидан ўтади. Шаҳарга биринчи келган куни меҳнат қилса, бир нималик бўлишига ишонади. «Яхши ишласам, албатта, чакки бўлмайди. Негаки, булар қариндошларим, ҳаммадан юлсалар ҳам мендан юлмаслар» (15-бет). Лекин тез ўтмасдан, Йўлчи шаҳардаги

меҳнаткашлар аҳволини кўриб, айниқса бозорга қовун келтирган деҳқон фожиасига гувоҳ бўлиб, тетикроқ фикрлайди, ҳайрон бўлади... «Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ. Ери бўлса улови йўқ, улови бўлса ери йўқ. Кўпиди иккиси ҳам йўқ. Мана, мен!...Ҳозир қаёққа қарасанг менга ўхшашлар...» (36-бет). Шундан кейин эса ўзи ҳақида ҳам ўйлаб қолади, қариндошларига нисбатан кўнглида шубҳа пайдо бўлади: «...қариндошларимиз ўлгундай пишиқ одамга ўхшайди. Ғирромлик қилишмаса майли-я...» (36-бет).

Юқорида келтирилган мулоҳазалар Йўлчи кўнглидангина ўтади. У бирор одамга оғиз очиб ҳасрат қилмайди ҳам. Ёзувчининг Йўлчи фикрларини ички монолог орқали бериши тасодифий эмас, албатта. Бу, даставвал Йўлчи характери, табиати билан боғлиқ кетади. Йўлчи вазмин, камгап йигит, кўнглини ҳаммага ҳам очавермайди. Яна, Йўлчи ҳали бундай фикрларни овоз чиқариб, биров билан дардлашишга тайёр ҳам эмас. Йўлчи дўстлари кўп бўлгани билан улар билан у ҳар нарсани гапиришни эп билмайди. Йўлчи фикрларининг ички нутққа кўчирилиши, сўзсиз, асар ғояси ва образ моҳияти билан боғлиқ кетган. Аҳамиятлиги шундаки, шу ички нутқдан ҳам Йўлчида рўй бераётган эволюцияни кузатиш мумкин. Унда аста-секин ўзгариш, дадиллик сезила боради. Йўлчи шаҳарга келаётганида чойхонада тўхтар экан, у ерда шундай суҳбат гувоҳи бўлган: «...ўрта ёшли икки деҳқон ўтирар, бу йил сабзи-пиёзнинг бозори касодлигидан ва уловсизликдан ҳасратлашар эди. Бирини сўзлаб-сўзлаб, қамчи дастаси билан елкасини қашир, иккинчиси эса, қўнжи бир қарич, чурук чоригини кўрсатиб: бу қачон янги бўлади? Сен от-уловдан гапирасан! Деҳқончиликда барака қолмади. Деҳқонни сира мазаси йўқ» (4-бет). Йўлчи қулоғига кирган бу гапга эътибор қилмайди, бу гап мазмунини чуқур ўйлаб ҳам кўрмайди; чунки у ўз кучи, меҳнатига ишониб, қариндошига орқа қиларди. Ҳамма умиди шаҳардан. Ақлли Йўлчига ҳаёт, турмуш мазмунини чуқурроқ англашига кўп вақт керак бўлмади. Бойлар ва камбағаллар ҳаётидаги чуқур контраст—бирининг кундан-кунга камбағаллашиши, бор-йўғидан ажралиши ва аксинча, бойларнинг янада бойиши Йўлчини ҳаётга тетикроқ қарашга ва ўз кузатишларини, фикрларини шубҳа ва англашилмовчилик-

ларини, ҳаёт муаммоларини очиқ айтишга олиб келди. Бу жиҳатдан Йўлчининг майда буржуа идеологиясининг вакили Абдушукур билан суҳбати характерлидир. Фикр-ўйларини очиқчасига ҳамма билан гапиришни ёқтирмаган Йўлчи билимдон, саводли, китоб кўрган Абдушукур билан сўзлашишга эҳтиёж сезади. Йўлчи гапларидаги мантиқ унинг кўп нарсага ақли етганини кўрсатади. Бугина эмас, балки у ўз фикрини тушунарли бир формада айтади ҳам. «Хўп. Нега бой йўқ, камбағал йўқ дейсиз? Тўғри, ҳаммамиз мусулмонмиз, бир юртда яшаймиз. Аммо, Мирзакаримбой бошқа, ман бошқа! Хўжайнлар бор, малайлар бор. Ойни этак билан яшириб бўладими? Хўш, нега менинг ҳақ гапим фитна бўлади» (264-бет). Бу тўғри мулоҳазага қарши келтирилган Абдушукур далиллари эса жуда жўн, асоссиз бўлиб кўринади. У ўз фикрини Йўлчига тушунтира олмайди ҳам. Тўғрироғи, улар бир-бирларини тушунмайдилар. Чунки улар икки дунё одами эдилар. Йўлчи дунё нотекис тақсимланганлигини тушунади, бироқ бунинг сабабларини, уни қандай тўғрилаш кераклигини бирдан билмайди.

Ёзувчи олган конкрет давр — революция арафаси — қарама-қаршилиқлар ниҳоят авжига чиққан, тамоман нотинчлик даври эди. Осойишталик бузилган кўринишдан жуда итоаткор, мулойим, қўйдек ювош халқнинг революционлашиши ниҳоят тезлашган бир давр эди. Йўлчи мана шу даврда яшади. Унинг қўзғолончи сифатида шаклланиши асосланган. Аста-секин унинг оиласи вайрон бўлди, отаси ўлди, ери сотилди, онаси ўлди, уйи сотилди. У тинмай ишласа-да, бири икки бўлмади ва ниҳоят зўрлик билан уни маъшуқасидан жудо қилдилар. Йўлчи атрофига қарар экан, ҳамма ерда ҳам камбағаллар ҳуқуқи паймол этилаётганини, кун кўриш ниҳоят оғирлашаётганини кўради. Шундай қилиб, Йўлчи онгининг ўсишига замин етарли. Унда уйғониб келаётган янгича қараш, ҳаётни чуқурроқ мушоҳада қилиш даставвал тилида «ўз сўзларида», гапириш манерасида кўринади. Унинг онгида рўй берган ўзгаришларнинг ўз сўзлари, тили билан муштараклиги Йўлчи образининг фазилатли тарафидандир. Ёзувчи Йўлчини ўз доирасидан узиб қўймайди, унинг ўзини тутиши, гаплари онгига, дунёқарашига, савия-

сига монанд равишда ривожланиб боради. Энди Йўлчи ва Гулнор гапларига эътибор қилайлик.

Ойбекда севишганлар жуда ифбатли, турли бачкана-ликлардан холи муносабатда бўлишади. Характерлиги шундаки, улар ўз муҳаббатларини юзма-юз туриб очикдан-очик исбот қилмайдилар. Балки қандайдир йўллар билан ўз севгиларини билдирадилар. Бу ўзбек йигит ва қизларига хос бўлган тортинчоқликдан ёки буюк танқидчи В. Белинский айтганидек: «Тушунсангиз-чи ахир, ошиқ-маъшуқлар (агар уларда озми-кўпми қалб деган нарса бўлса) бир-бирлари билан учрашганларида кўпроқ бутунлай ёт ва арзимас нарсалар ҳақида сўзлаб ўз муҳаббатлари тўғрисида аҳён-аҳёндагина гапирадилар. Улар севги ҳақида лом-мим демасдан туриб, омма олдида ўз муҳаббатларини изҳор этадилар. Уларни ана шунга мажбур этишда авторнинг санъати намоеён бўлади». Мана, Гулнор билан Йўлчи: Ёзувчи уларни бир-бирлари билан учраштирар экан, кам гаплаштиради, лекин уларнинг бир-икки оғиз гаплари, савол-жавоблари бир-бирларига қандай кучли таъсир қилса, ҳаяжонга солса, бахтиёр қилса бундан ўқувчи ҳам шунча севинади, завқланади. Ҳолбуки, уларнинг сўзлари, гаплари кўринишда жуда оддий, лекин уларнинг руҳий ҳолатлари, кечинмалари ва ниҳоят, айтишига тайёрланган шароит бу гапларга катта маъно юклайди. Гулнор билан Йўлчининг бир-бири билан танишишлари (аввал бир-бирларини кўрганлар, холос) Нурининг тўйида рўй берди. Юрак очишлари эса Гулнорларнинг далага кўчиш пайтига тўғри келди. Йўлчининг Гулнорларни кўчириши юракларда аллақандай ҳис-туйғулар уйғотувчи ажойиб баҳор пайтига тўғри келади. Ёзувчи баҳорни, табиат уйғонган пайтни зўр маҳорат билан тасвирлаб севишганларга ажойиб он бахш этади. Уларнинг сўзлари, бир-бирларига айтган оддий сўзлари ҳам юракларидаги чуқур севгиларини намойиш этиб туради. Гулнор сув олгани ариққа боради. Йўлчи у ерда юз-қўлини юваётган бўлади. Гулнор Йўлчи илтифотига — «рахмат, сув ташиб ўрганганман, сиз ҳам чарчагансиз, — дейди.

— Чарчаш? Йўқ, Гулнор, — деди кулиб Йўлчи, — чарчаш уят-ку, айниқса сизни кўчириб келган кун...»

Сўнг Гулнор Нури режаларини билдиради. Йўлчи рад жавобини беради.

— «Нимага? Ҳар ким ўз тинчлигини хоҳлайди. Нури ошамники ҳам яхши жойку, — деди-да, Гулнор яширинча Йўлчига қараб олди.

— Буни ўзим биламан, — Йўлчи бироз сукут қилди, сўнг деди: — Сизга айтсам хафа бўлмайсизми?

— Нимага хафа бўлай? Айтақолинг, балки севиначман, ким билади,... — ширингина сўзлади Гулнор.

— Сизни кўзим қиймайди, сиздан узоқлашгим келмайди, Гулнор!» (163-бет). Ёзувчи бу севишганлар учрашувини сахийлик билан тасвирлайди. Гўё табиат ҳам бу учрашувдан шод, бахтиёрдек туюлади, кишига. Уларнинг туйғулари, шодлиги ҳам ниҳоясиз. Улар бир-бирларини кўрсалар кифоя, сўзлар ортиқчадек бўлиб туюлади; лекин айтилган ҳар бир сўз, катта кечинмалар ҳис-ҳаяжонлар натижасида ифодаланар экан, бунинг аҳамияти ўлчовсиздир. «...Йўлчи қизнинг қўлидан кетмон оларкан, бир қўли билан унинг биллагидан секингина тутди. Юрагида сезгилари тошганлиги ва айтиб битиролмас, сўзга сиғмас фикрлари, ҳислари борлигини кўрсатувчи бир вазиятда Гулнорга тикилиб қолди. Сўнг, кенг ва мард юзини бирдан илиқ кулги қоплади:

У кунги гап-а? — деди.

Гулнор чиройли ва эрка табассум билан, хўп дегандай, бошини қимирлатди, кейин: «албатта!» деб сўз билан таъкидлади» (168-бет).

Бу қисқа диалогда жуда кучли подтекст ҳам бор. Қалбларини самимий севги қоплаган икки ёшда самимият, қалб поклиги, бир-бирларига ишонч ҳаммаси мана шу қисқа савол-жавоб орқали берилган.

Гулнор бойга сўратилади. Бор умри меҳнатда, муҳтожликда ўтган отаси Ермат бундан хурсанд бўлиб кетади. Қизининг бойга узатилишига рози бўлишида Олимхон эллиқбоши билан ўтказилган суҳбатнинг ўзи ётарли бўлди. «Эллиқбоши мани чақириб олди. Фозил одам билан суҳбатлашсанг роҳат қиласан-де. У кишининг сўзлари китобда ҳам йўқ, шундай маъноли... Ана сўзга усталигу. Гаплашдик. Дастурхон жойида, қанд-қурс, мева-чева, саноғи йўқ... Сўзлашдик, хотин, у киши сўзни айлантириб, сиздек бахтли ота жаҳонда йўқ, деди» (199-бет). Бир умр бойлар эшигида меҳнат қилиб бирор марта ҳам бирга ўлтиришга муяссар бўлмаган Ерматга ўлтириб суҳбат қилиш катта бахтдек

туюлади. Ермат ўзини одам деб ҳисоблай бошлайди. Унга буйруқ беришмади, иш буюришмади. Элликбоши «бутун маҳалланинг отаси етти яшардан етмиш яшаргача унга салом беради, қўл қовуштиради. Обруси баланд, сўзда ягона одам. Зақун билади» (199-бет). Мана шундай одам Ермат билан гаплашди. Мағрур, олифта одам учун шунинг ўзи етарли. Бу фақат бошланиши, ҳали бойга қайната бўлса, қандай бўлар экан! Ерматнинг одамларга бўлган қарашидаги, вазиятни тушунишдаги хатоси — фожиаси унинг ўз сўзлари билан ифода қилинади.

Ерматнинг шу гаплари орқали ҳам унинг ўзига ишонч ҳосил этгани, ғурурлангани, Олимхон уни кўндириш учун кўп меҳнат сарф қилмагани кўриниб турибди. Бой хизматкорлари орасида ўзини бойга яқин олиб, доимо бойнинг манфаатларини кўзлаган бу одам ўзини тақдирланган деб ҳисоблайди. «Ермат қўлини белбоғига қистириб, қандайдир бедана юриш билан юриб қолди. У куёв — хўжайиннинг юмушларини бажариб, уйга қайтганда, хотинига, шивир-шивир билан, ё имо билан гапиради, у сўзларкан, юзларига гоҳ дўқ, гоҳ ғазаб, гоҳ ялинчоқлик ёйилади. Унинг қўлларида бутун умрида ушламаган қоғоз пуллар шилдираб қўяди баъзан» (205-бет). Уша давр учун ёш қизнинг қари одамга узатилиши ғайри табиий бир нарса эмас эди. Лекин шунга қарамай Гулнорнинг онаси бу хабарни эшитиб, «ирғиб тушди-да, икки қўли билан икки тиззасига шарт-шарт уриб бобиллаб гапириб кетди»... (200-бет). Гулсумбиби бу хабарни Ермат каби «яхшилик, манга қолса, тушга кирмаган бир яхшилик» деб билмайди. «Сиз ҳали чучварани хом санабсиз, — Гулсунбиби кўз ёшларини этак учи билан артиб сўзида давом этди. — Тўғри, улар бой, жуда бой. Аммо улар Гулнорга тинчлик бермайди. Бойнинг уйи сарой бўлсин, барибир Гулнорга зиндон бўлади» (200-бет). Бу жавобда Гулсумбибининг Ерматдан анча ақллилиги, ҳаётни, бойларни, қизи қалбини яхши билиши кўриниб турибди. Гулсумбибининг мушоҳадаси олдида «Хотин кишида товуқча ақл бўлмайди», — деб билган Ермат яна ачинарли бўлиб кўринади. Гулнорнинг бойга узатилиши муносабати билан Ермат ва Гулсумбибилар ўртасидаги муносабат бу икки образни яна чуқурроқ кўрсатиш имконини беради. Бу ҳар икки образ ўз индивидуал нут-

қига эга, уларнинг характерларини очишда муҳим роль ўйнайди.

Қизига бу шум хабарни етказиш онага юкланади. Ёзувчи бу икки бечора аёлни аяйди. Онанинг қизига бу даҳшатли хабарни қайси сўзлар билан етказганини тасвирламайди, бошқача қилиб айтганда, бу хабар она «тилидан» айтилмай ёзувчи томонидан айтилади: «Онада бардош қолмади. Хўнг-хўнг йиғлаб Ермат келтирган мудҳиш хабарни севикли қизига билдирди».

Ёзувчи эпизодик образлар устида ишлаганда турли-туман воситалардан фойдаланади. Айниқса, нутқ ва портрет бу персонажларни характерловчи асосий воситага айланади. Йўлчининг дўстлари, ҳамфикрлари ўзи каби кунини зўрға кўриб аста-секин бор-йўғидан ажралган меҳнаткашларнинг нутқлари ҳам характерли. Уларнинг гапи орқали ёзувчи тасвирланаётган даврдаги халқ кайфияти, уларнинг фикр-ўйлари ва замонани тушуниш даражасини кўрсатади. Эпизодик образлар бўлмиш Шоқосим, Алиохун, Уроз, Қамбар гаплари орқали улар билан ўқувчи яқинроқ танишади, оилавий аҳволи, бошидан ўтганларидан хабардор бўлади.

Ёзувчи Йўлчи образини тўлатишда даврни кенг ва чуқур кўрсатувчи эпизодик образларни ўз тили билан гапиртиришдан фойдаланади. Йўлчининг ҳаёт мураккаблигининг тагига етишида икки фактор ёрдамга келади. Бири эксплуататорлар — бойлар ҳаётини, уларнинг туриш-турмушини, фикрларини яқиндан билиш — улар қўлида ишлаб характерлари билан ошно бўлиш, ҳаётлари мазмунини чуқурроқ тушуниш бўлса; иккинчи тарафдан, ўзи сингари меҳнаткаш дўстлари ҳаётининг, кун кечиришларининг гувоҳи бўлишдир. Йўлчи дўстларининг савияси, билими, дунёни тушуниш даражалари ҳар хил бўлишидан қатъи назар унинг ҳар қандай эркин фикрини, мушоҳадаларини қувватлайдилар, маслаҳат берадилар, ўзлари билганча ривожлантирадилар, бошқача қилиб айтганда, Йўлчининг ўйлари ўз гуруҳида тушуниб етмаслик натижасида ҳар доим ҳам қувватлана бермаса ҳам, лекин ҳеч қаршиликка учрамайди. Бунинг натижаси, айниқса, қўзғолон вақтида билинади, Йўлчи қўзғолон вақтида яқин дўстларининг ҳаммасини кўради.

Асарда эксплуататорлар образлари ҳам кенг ўрин тутади. Масалан, Жамолбой номи икки ерда тилга

олинади, биринчи марта ёзувчи Жамолбой билан шундай таништиради. «...яқинда бой бўлиб, бирданига семирган пахта завод соҳиби Жамолбой» (26-бет). Бу умумий характеристика унинг жамиятдаги ўрнини билдиради. Лекин у ким, ақли, фаросати, дунёни тушуниши қандай? Бу маълумотлар унинг ўз тили орқали берилади: «Мен кўрдим театрини, — ҳовлиқиб, пихиллаб сўзга киришди пахтачи Жамолбой, — Абдушукур қизиқтирган эди, борсам борай дедим. Сиз уни мактаб дейсиз, Абдушукур, қандай қилиб мактаб бўлади у? Домла қани, шогирд қани? Мен борганимда бир илмсиз боланинг безори бўлиб кетганини кўрсатишди, холос.

— Мактаб эмас, ибрат денг, — кимдир изоҳ берди.

— Менга қолса ҳеч нима эмас, — давом этди Жамолбой, — ўша куни Абдушукур ҳам ўйнади. Қизиғи шуки, мен уни сира танитай қолдим. Бу киши олабайроқ тўн кийган, узун соқолли, билмадим, имомми, эшонми бўлиб чиқди... Овозидан ҳам танимадим. Абдушукур, овозни бунчалик бошқача қилишни кимдан ўргандингиз? Ҳунарингга балли-е... Лекин, тўғриси айтсам, от ўйини анча қизиқ. Буларникини кўриб бўлгунча, юрагим тарс ёрилиб кетаёзди. Нуқул гап. Тагин белатга беш сўлковой тўлабман. Белат баҳоси эмас, ёрдамнингиз, деб қўйишди-да! Бир марта кўрдим, бас, энди елкамининг чуқури кўрсин. — Жамолбой ҳаммага бир-бир қараб, «қих-қихлаб» кулиб кўйди» (31-бет). Бу давлат сўраб турувчи «миллатнинг гули», ўз замонаси «ота-хонининг» гапи. Буларни таърифлаш учун яна бошқа сўз керакмикин. Шунинг ўзи Жамолбойни ҳар томонлама характерлашга етарли бўлади, унинг адабиёт, санъат ҳақида айтган юқоридаги сўзлариданоқ намоён бўлиб турибди.

Ёзувчи эпизодик образ Гуландомни асар воқеасига киритар экан, унинг кўргуликларини, саргузаштларини ўзининг тилидан ҳикоя қилдиради. Гуландом ҳикояси шу билан таъсирли чиққанки, гўё у ўша ўтмишга қайтиб, яна ўша ўтмишда яшагандек бўлиб туради. Унинг бошидан ўтганлари Тантига қизиқ эмас, балки Гуландомнинг ўзига керак, ўрни келган экан яқинларини, меҳрибонларини бир эслаб, кўз олдидан ўтказиб қўмсаб, ўтмишига бир дақиқа қайтгандек, ўзини оиласи, ота-онаси қўйнида тургандай ҳис қилади. Ўтмиш унга дам бахт, дам кўнгилсизлик келтирди. Бошидан ўтганларини ҳи-

қоя қилиши, шарқлаши, ҳаётга қараши, Гуландомни Тан-тибойваччадан анча юқори қўяди. Тақдир тақозоси билан қўлма-қўл юришга мажбур бўлган, ўзини ҳимоя қилиш қўлидан келмаган, ҳукм сурган тартиблар уни ҳуқуқсиз қилиб қўйган бир даврда, у ўз имкониятлари доирасида, ақлини, фаросатини намоён қилади.

Асарда ўз индивидуал тилига эга бўлган образлардан бири Олимхон элликбошидир. Олимхон элликбоши ўзининг тетиклиги, масалага тўғри ёндашиши, мулоҳазалари билан ажралиб тиради. Гулнорни Салимхонлар олиб қочишади. Олимхон элликбоши буни ким томонидан уштирилганини дарров сезади. Лекин топишга ҳаракат қилмайди. Бу ишдан ҳам у ўз фойдасини ўйлаб бойваччалардан ҳам бирор нарса ундириш планини тузади. «Бойвачча,—киноя билан кулиб шивирлади элликбоши,—тўғрисини айтайми, сизлар бу ишни эплай олмадинглар. Бундай ишга, бениҳоят уқув, чаптастлик, хўш яна муҳокама ва моҳирлик керак. Энди Салимжонга кириб айтинг, бундай ишдан қўлини тийсин! Бу—бир, сўнгра ҳовлиқмасин, хафа бўлмасин. Биз бу тўғрида «чурқ» этиб оғиз очмаймиз. Айбни кимга ўтказишни биламиз. Аммо манинг яхшилигимни унутмасин. Бу ахир, ёмон гап...». (246-бет). Элликбошининг «айбни кимга ўтказиш» режасини тузиши, пуноҳкор қолиб, гуноҳсизни жавобгар қилиш ҳақидаги ўйлари унинг ўз-ўзини фош қилувчи нутқи орқали берилади ва бутун разиллиги, мунофиқлиги фош этилади.

Йўлчини қаматмоқчи бўлган Ҳакимбойвачча ҳам бу ишни Олимхон орқали бажармоқчи бўлади. «—Бойваччам, бу жуда мушкул иш. Дуруст, Йўлчи ёмон бола. Аммо, биз уни орқасида қопи билан, қўлида тугуни билан ёқалаганимиз йўқ, пичоғида ҳали қон кўрмадик. Маҳкамадаги ўрис тўраларини қўлга олиш, Йўлчини бирон нарсада айблаш керак бўлади. Бу нарса ҳазил эмас!». Шунинг учун ҳам элликбошининг одамни бекордан-бекор қамаш қийинлигини таъкидлашдан мақсади Йўлчини ҳимоя этиш эмас, балки ўзининг «хизмати» оғирлигини қайд этиш эди. «Лекин камина сизнинг илтимосингизни ерда қолдиришдан кўра, ҳар қандай машаққатни ўз зиммасига олишни аъло кўради»,— (260-бет) деб алоҳида таъкидлайди, бунинг заминидан эса, унинг тамагирлиги яширинган эди. Ҳар ҳолда, бундай гапларни персонажнинг ўз оғзидан эшитиш таъсирли бўлади. Мана шундай

одам ҳақида бечора Ермат кагта мамнуният ва ҳавас билан гапиради.

Асарда бир кўриниб ўтган, Йўлчилар бахтини поймол қилувчилардан бири Парпихўжа ўзининг савобли иш қилганига шак-шубҳа қилмайди. Хужрасида Гулнор яширинганини билиб Олимхон эллиқбошига югуради ва шундай дейди: «Маҳалламнинг бирмунча обрўли одами-ман, Олимхон ака. Алҳамдулилло, шу вақтгача номимга доғ тегдирган эмасман. Ермат эски миждим, ҳам чин мусулмон одам. Камбағал бўлса ҳам, инсофи бор, ақли бор, номуси бор...» (244-бет). Парпихўжанинг Йўлчилар планларини барбод қилиши билан, айниқса камбағаллар ҳақидаги «фалсафий» фикрлари кишининг ғашига тегади.

Баъзи қаҳрамонлар шароитга қараб мажбуран гапирадилар. Гапиришга мажбур этилиши ҳам маълум бир нарсанинг, мақсаднинг кўзда тутилиши орқали келиб чиқади. Эпизодик бир воқеани эслайлик. Фазлиддин билан Салим бир боғни кўргани боришади. Қарзини тўлолмаган камбағал боғининг баҳридан ўтишга мажбур бўлади. Отаси ўлиб оила, рўзғор бошига тушган ўспирин йигитнинг туриши (позаси), қиёфаси ҳар қандай тушунтиришдан таъсирли. Оиланинг бутун умиди бўлган боғ ҳам қўлдан кетаётпти. «Эшикни қоқмасдан бурун, гўё уларни кутиб ўтирган каби боғ эгаси чиқди. У кўринишда уятчанг, 20 яшар йигитча эди. Бойваччаларни боққа олиб кирдида, ўзи бир тўнкага ўтириб ерга қараган ҳолда деди: — Кўринглар, ана боғ!» (288-бет). Боғдан мамнун бўлган Салимбойвачча «— Ақлли бола экансан ука, ота қарзини узишга бел боғлабсан. Бир томондан, данданнинг арвоҳи хушнуд бўлади, иккинчи томондан, ўзинг жўраларинг орасида бошингни кўтариб, хўроздай юрасан. Қарз кишининг бошини букади. — Кексаларча жиддий ва салмоқли сўзлади Салимбойвачча» (289-бет). Эрта кунимиз нима бўлади деб ташвишланган йигит учун Салимнинг далда бермакчи бўлиб айтган бу гаплари кулгили эди. Чунки «хўроздай» юриш учун кўп нарса керак эди. Агар Салимнинг сохта далдаси, тил учидagi мақтовлари бўлмаса эди, боғ эгаси бўлмиш йигит, балки ҳасрат қилмаган бўлар эди. Йигит Салим ўйлаганича йигитлик ғурури билан гердайиб юриш учун боғни бераётган йўқ. «Йигит ўрнидан секингина турди. Аллақандай ғамгин ва ўзгарган товуш билан ерга қараган ҳолда сўзлади.— Тирикчилигимиз шу боғ орқасида бир нав ўтиб

турарди. Ердан қор кетиши билан кўчиб келиб бутун оила чумолидай ишлар эдик. Ерга қор тушганда яна шаҳарга кўчиб кетардик. Бу боққа жуда кўп меҳнатимиз синган.— Йигитча чуқур хўрсинди, боши яна қуйроқ тушди. — Ойим боғдан айрилса, билмадим нима бўлади. Ҳали у хабарсиз...» (289-бет). Демак, иш Салим ўйлаганчалик эмас. Унда сохта гердайиш, хўроздай бўлиб юриш фикри йўқ, балки кун ўтказиш, оилани бир амаллаб боқиш ташвиши бор. Йигитнинг жавоби Салимларга нисбатан ўқувчиларда нафрат ҳиссини уйғотади.

«Қутлуғ қон» романида ёзувчи тилнинг ҳам ўзига хос томонларини, унинг бадий услубига доир айрим характерли хусусиятларни кузатиш мумкин. Ойбек сахий ёзувчи, қаҳрамонларида у босиқлик, феъли кенглик, вазминликни хуш кўради. Ойбек ўз идеалини ўзбек йигитининг революция арафасидаги типик чизиқларини Йўлчи образида мужассамлаштиради.

Йўлчи ўз ақли, гаплари билан атрофидагилардан юқори туради. Йўлчининг бой табиати, сахий қалби, гўзаллиги унинг нутқидан ҳам «кўришиб» туради. Йўлчининг Гулнор билан учрашиш картиналари, унинг Мирзакаримбойдан ҳақини талаб қилиши, Абдушукур билан ўтказилган суҳбатларининг эса қолишида Йўлчининг ақлли, маъно тўла сўзлари муҳим роль ўйнайди.

Ойбек асарларида, айниқса унинг «Қутлуғ қон» романидаги персонажлар нутқи ва ёзувчининг тили тобора такамиллашиб боради. Ёзувчининг ўзига хос услуби алоҳида бўртиб кўрина боради. Бу эса, унинг социалистик реализм методини чуқурроқ эгаллай боришидан дарак беради, ёзувчининг янги ижодий парвозига замин тайёрлайди.

Адабиётнинг илғор традицияларни ўзлаштириб, уни юқори босқичга кўтарган ёзувчилардан Абдулла Қаҳҳорнинг бадий тил соҳасида, айниқса, персонажлар тили устида ишлаш борасида қилган хизматлари мақтовга сазовордир.

Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида персонажлар нутқларидан асар ғоясини очиш, тасвирланаётган воқеалар характеристикасини беришда кенг фойдаланди. У персонажлар нутқи, уларнинг гапириш манераси, унга тайёрланган шароит имкониятларини кенгайтди.

Ёзувчи қаҳрамонлар тилини ниҳоятда моҳирлик билан беради; қаҳрамон ҳаётида, фикрларида, кечинмала-

рида, кайфиятларида содир бўлган билинар-билимас ўзгаришлар ҳам уларнинг ўз тилларида берилади. Ёзувчи қаҳрамонларни характерлашни уларнинг ўзларига топширган кезларда бу нарса яққол ҳис қилинади. Асарда персонаж гапирадими йўқми, ёки гапиргандай бўладими ҳаммаси автор ниятлари, асар асосига олинган воқеа, кўтарилган ғоя билан чамбарчас боғланиб кетади. Қичкинагина «Бемор» ҳикоясига танланган тон воқеанинг кичик, оддий хабар тариқасида берилиши шу асар ғоясидан келиб чиққан. Бошига бахтсизлик ёғилган Сотиболди гапирмайди. Унинг гапиришига эҳтиёж ҳам сезилмайди. Сотиболдининг мусибатларини ёзувчининг ўзи хабар тариқасида айтиб беради. Зотан, асарнинг руҳи, оҳанги шуни тақозо қилади. Бу кичик хабарда ўтмиш рўй-рост кўринади. Сотиболдининг бошига тушган ташвиш у яшаган давр учун типик, оддий ҳодиса. Унақалар камми? Ундан баттарлар ҳам кўп.

«Ўғри» га танланган тон — соддалик, оддийлик шу асар қаҳрамони, ундаги воқеа моҳиятига мос.

Ўқизини йўқотиб катта бахтсизликка йўлиққан Қобилбобо доим гапирмоқчи бўлиб, гап бошламоқчи бўлиб туради-ку, гапирмайди. Тўғрироғи, унга гап беришмайди, ундан сўрашади, у жавоб беради. «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойни ўғли гапирсин» деганларидек, гапни хўжайинлар гапирари, чол жавобгар қиёфасига кириб боради. Тўғри, чол жавобгар-да, нега бўлмаса ўқизини ўғирлатиб, давлат сўраб турувчиларни безовта қилади. Одам ҳам Бабардек содда бўладими? Хотинини докторга кўрсата олмаган Сотиболди («Бемор») ҳам, ўқизини ўғирлатган Қобилбобо («Ўғри») ҳам, хотинини қутирган ит қопган Бабар («Бабар») ҳам гапини топиб гапиролмайдиган, ўзини айбсиз, ночор эканини бундай тўғрилаб тушунтира олмайдиган содда бир одамлардир. Мана шу соддалик биринчи навбатда уларнинг нутқлари, гапириш манералари орқали берилади. Улар бирор одамга бундай тўғрилаб пишиқ-пухта қилиб фикрларини тушунтира олмайдилар ҳам. Мана шунинг ўзи ҳам одамни «тилсиз» қилиб қўйган давр айбномасига кўтарилади.

Ёзувчи ўтмишнинг энг фожиали томони бўлган хўрликни, тилсизликни, омилик даражасига бориб етувчи соддаликни фош қилади.

Бошқа вақтларда ёзувчи персонажга атайин сўз «бермаслиги» мумкин. Бу ҳолда кўпинча персонажнинг

гапиришга тузук гапи бўлмайди; шундай экан, нега унга сўз берилсин. Ёзувчи бундай одамни калака қилишни маъқул кўради. Жонфигон билан Нурматжон («Қизлар») шундай персонажлардан.

Йиллар ўтди, замонлар ўзгарди; инсон даставвал инсонлик ҳуқуқини таниди. Энди уни камситувчи, хўрловчи, инсонлик ҳуқуқини биров бўлса ҳам хор қилувчиларга қарши у бешафқат бўлади. Бу даставвал қаҳрамоннинг гапида, нутқида, ҳаракатларида кўринади. Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги асари «Муҳаббат» да персонажлар тамоман бошқача гапирадилар. Бу ерда янги давр кишиларидаги янги тушунча, янги одоб-ахлоқ нормалари, янги турмуш масалалари кўтарилади. Демак, бадний-тасвирий воситалар шунга мос равишда қўлланилади. Бу повестда қаҳрамонларнинг ўз оғизларидан гапириш масаласига янги талаб билан ёндашилади. Ўтмишда ўзининг ҳақлигини ҳам ҳимоя эта олмаган, тўғрироғи, тушунтириш ҳуқуқидан ҳам маҳрум бўлган аёллар энди биров орқали эмас, ўзлари ўзларини ҳимоя этадилар, ўзлари «гапирадилар». Муаттар замонавий ёш қиз. Унинг дунёга қараши, одамларга бўлган муносабатларини ўқувчи биринчи навбатда унинг гапларидан билади. Биз бундай ҳолга таажжубланмаймиз, балки унга қойил бўламиз. Муаттар Муҳайёнинг отаси билан учрашар экан, унга ўғай онаси Марғуба, Анвар, Муҳайё ҳақида билганларини очиқ гапиради, ҳаётга, оилага бўлган қарашларини биринчи кўрган одами Ҳакимжон акага айтиб беради. Турмуш кўрмаган ёш қизнинг ўзини шундай эркин тутиши малол келмайди, уни беодобликда айблаб ҳам бўлмайди. Аксинча, ёш бўлса ҳам принципал, айёрликни, муғомбирликни билмаган дадил, табиатан шаддотроқ қизга ҳурматимиз ошади. Воқеаларнинг Муаттар оғзидан эшитилиши шу асардаги иккинчи даражали персонажни дурустроқ кўрсатиш, характеридаги айрим томонларини таъкидлаш имконини беради.

Юқорида кузатилган мисоллардан катта санъаткорнинг ҳар бир бадний-тасвирий воситадан, бу ўринда персонаж нутқидан унумли фойдаланиши, асар ғояси билан боғлай олиши туфайли катта ифодалиликка эришилганини кўрамиз.

Бу ўринда маълум даражада персонаж нутқи масаласини алоҳида, маълум даражада умумконтекстдан ажратиб ўрганишимиз шартлидир. Чунки бу приёмнинг

Ўринлилиги, унумлилиги бошқа бадий воситалар билан муштараклигида ҳамдир.

* * *

*

Биз ушбу рисолада Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва Саид Аҳмад қаламига мансуб айрим асарларнинг ўзбек адабиёти тараққиётида маълум роль ўйнаганини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Шу билан бирга, бу асарлар орқали у ёки бу ёзувчининг ижодий услубини ҳам белгилашга интилдик.

Биз кузатган асарлар кўпдан бери тадқиқотчилар эътиборини тортиб келган. Лекин биз ўрганган масалалар нуқтаи назаридан махсус текшириш объекти бўлгани йўқ эди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ёзувчи стили, ижодкорнинг ўзига хослиги биз ўрганган масалалардан анча кенг ва мураккабдир.

Биз олиб борган кузатишлар «Ёзувчи стили» каби катта бир масалани ўрганишдаги илк қадам деб қаралиши керак.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Портрет	5
Ёзувчи нияти ва пейзаж	48
Ёзувчи ва қаҳрамон	74
Персонаж нутқи масаласи	92

На узбекском языке

ВОПРОСЫ СТИЛЯ

М. Султанова

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номи Тил ва адабиёт институти илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган.

Муҳаррир *М. Алиева*
Рассом *М. Сухарева*
Техмуҳаррир *Р. Рузиева*
Корректор *О. Абдуллаева*

Р—05273. Теринга берилди 12/II—73 й. Босишга рухсат этилди 6/III-73 й.
Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 2. 1,81 қоғоз л. 6,09 босма л.
Ҳисоб-нашриёт л. 5,8. Нашриёт № 384. Тиражи 1500. Баҳоси 58 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси. Тошкент, Черданцев кўчаси, 21. Заказ 35
Нашриётнинг адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.